

MAMURATÜLAZİZ VİLAYETİNDE ERMENİ İSYANLARI (1895)*

Erdinç GÜLCÜ**

Geliş Tarihi: Nisan, 2018

Kabul Tarihi: Haziran, 2018

Öz

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi, Türk-Ermeni ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Savaş sonunda toplanan Berlin Kongresi'nden bağımsızlık veya en azından özerklik elde etmeyi bekleyen Ermeniler, yapılan barış antlaşmasından umduklarını bulamadılar. Bununla beraber antlaşmada, Ermenilerin yoğunlukta yaşadıkları yerlerde Osmanlı yönetiminin ıslahatlar yapması maddesinin yer alması, onların antlaşma sonrası için bir beklenti içerisine girmelerine yol açtı. Osmanlı yönetimi yapacağı ıslahatları, içinde bulunduğu şartları göz önünde bulundurarak zamana yaymaya çalışması, Ermenilerin harekete geçmelerine bir bahane oluşturdu.

İsyan için hazırlıklara başlayan Ermeniler, ilk aşamada örgütlenme ve silahlanmaya hız verdiler. 1890 yılına kadar hazırlıklarını tamamlayarak eylem aşamasına geçtiler. 1894 yılına kadar çıkardıkları çeşitli hadiselerle kendilerini göstermeye çalışan Ermeniler, ilk isyanlarını bu yıl içerisinde Sason'da gerçekleştirdiler. Bu isyan hareketi, Anadolu'da birbirini takip eden yeni isyanların meydana gelmesine kaynaklık etti. Ermeni isyanları, 1895 yılında zirveye ulaşarak Anadolu'nun birçok yerinde görüldü.

1895 yılında meydana gelen isyanlar arasında Mamuratülaziz vilayetinde yaşanan dört isyanda yer almaktadır. Vilayet dâhilinde sırası ile Eğin (15 Eylül), Malatya (4 Kasım), Harput (7 Kasım), Arapkir (9 Kasım) isyanları meydana gelmiştir.

Bu çalışmamızda, Mamuratülaziz vilayeti dâhilinde meydana gelen bu dört isyanın oluşum safhaları, isyanlara karşı devletin almaya çalıştığı tedbirler, içte ve dışta olan yansımaları ile halk üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ermeni isyanları, Mamuratülaziz vilayeti, Harput, Malatya, Arapkir, Eğin.

ARMENIAN UPRISINGS IN MAMURATULAZIZ PROVINCE (1895)

Abstract

1877-1878 The Ottoman-Russian War was an important turning point in Turkish-Armenian relations. The Armenians who were expecting independence or at least some sort of autonomy in the Congress of Berlin at the end of the war were disappointed with the peace treaty. Nevertheless, the fact that there was an article in the treaty which stated that the Ottoman Empire would make reforms in the territories where Armenians lived led

* Bu makale; 08 - 11 Nisan 2015 tarihlerinde Antalya'da Akdeniz Üniversitesi tarafından düzenlenen *Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu: Toplumsal Bellek, Önyargılar ve Gerçekler* adlı sempozyumda sunulan "1895 Yılında Mamuratülaziz Vilayetinde Meydana Gelen Ermeni İsyamları" adlı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Dr. Öğr. Üyesi; Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, e.gulcu@kilis.edu.tr.

them to have an expectation for the post-treaty period. By considering the conditions in which Ottoman Empire was, the government's efforts to extend the reforms over a period of time constituted an excuse for the Armenians to take action.

The Armenians, who started preparations for an uprising, accelerated their organization and armament in the first phase. They completed their preparations by 1890 and moved to the action phase. The Armenians, who tried to show themselves through various incidents until 1894, made their first uprising in Sason in the same year. This uprising movement caused a series of successive new uprisings throughout the Anatolia. By reaching the peak in 1895, the Armenian uprisings were seen in many parts of the Anatolia.

Among the 1895 uprisings there were four uprisings in Mamuratulaziz province. Respectively Eghin (15 September), Malatia (4 November), Harpoot (7 November), Arapkir (9 November) uprisings occurred within the borders of Mamuratulaziz province.

In this study, the formation phases of these four uprisings occurred in Mamuratulaziz province, the measures taken against those by the government, their reflections in and out of the country, and its effects on the people are addressed.

Keywords: Armenian uprisings, Mamuratulaziz province, Harpoot, Malatia, Arapkir, Eghin.

Giriş

Emperyalist emellerle Doğuya doğru yayılmaya çalışan Batılı devletler, 19. yüzyıla kadar Osmanlı topraklarında bir türlü bu amaçlarını gerçekleştirme imkânı bulamadılar. Ancak bu yüzyıla birlikte, kendi lehlerine şartların olgunlaşmasından da istifade ile bütün dikkatlerini Osmanlı toprakları üzerine yoğunlaştırdılar. Bu ilginin alanı, yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'nın Avrupa kısmında kalan topraklar üzerine iken, yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluğun Asya'da kalan topraklarını da içine alacak şekilde genişledi.

Batılı devletler, bu siyasi hedeflerine ulaşabilmek için, öncelikle Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan unsurlardan yararlanma yoluna gittiler. Hıristiyan unsurları kendi planlarının bir parçası yapabilmek amacıyla onların hamiliklerini üstlenerek onlar adına Osmanlı Devleti'nden çeşitli ıslahatlar yapmalarını talep ettiler. Batılı devletlerin bu baskıları neticede sonuç verdi ve ıslahat Fermanı ilan edildi. Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimler bu fermanla, çeşitli dinî ve temel haklar elde ettiler. Bu haklardan diğer Hıristiyan unsurlar gibi Ermeniler de istifade imkânı buldular¹.

ıslahat Fermanı'nın sağladığı ortamdan Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimler kadar, Batı menşeli misyoner örgütleri de istifade ettiler. Özellikle misyonerler, Anadolu'da yaşayan

¹ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 2005, s. 83-97.

Hristiyan unsurlar arasında en kalabalık nüfusa sahip olan Ermenilere özel ilgi gösterdiler. Ermenilerin yoğunlukta buldukları yerlerde açtıkları kilise, okul, hastane, yetimhane vb. sosyal kurumlar vasıtasıyla Ermeniler üzerinde etkin bir propagandaya giriştiler. Bilhassa Ermenileri mensup oldukları mezheplerinden döndürme faaliyetleri ve misyoner okullarında da Ermeni çocuklarına yönelik telkinlerde bulunmaları, Ermeniler üzerinde millî bir heyecan ve hissiyatın doğmasına yol açtı. Ermeniler üzerindeki bu tesir, gelecekte ayrılıkçı hareketlerin ve isyanların da meydana gelmesine zemin hazırladı².

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın özellikle 16. maddesi ile Osmanlı Devleti, Ermenilerin Doğu Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları kasabalarda mahalli şartların elverdiği ölçüde ıslahatları yapmak suretiyle güvenliklerini sağlamak için gereken tedbirleri almayı kabul etmekteydi³. Antlaşmanın bu maddesi ile açıkça Ruslar, Ermenilerin hamiliğine soyunmaktaydı. Rusların diploması alanındaki bu adımı büyük devletleri, özellikle İngilizleri rahatsız etti. Aslında bu rahatsızlık Ayastefanos'da Ruslar ile Osmanlılar arasında müzakereler devam ettiği sırada ortaya çıkmış ve büyük devletler bu görüşmelere karşı olduklarını ifade etmişlerdi. Onlar, yapılacak barış antlaşmasının mahiyetinin belirlenmesini, düzenlenecek bir kongre sonucunda olmasını arzu etmekteydiler. Müzakerelere karşı oluşan bu tepkiler sebebiyle, imzalanan bu antlaşma yapılacak barış antlaşmasına bir ön hazırlık⁴ olmaktan öteye gidemedi. Böylece büyük devletler kendi çıkarlarına hanel getirebilecek Rus taleplerini düzenlenecek kongre ile sınırlama imkânını elde etmiş oldular.

Berlin'de toplanan kongre sonucunda yapılan antlaşma ile Rusların, Ermeniler ile ilgili olarak tek başına inisiyatif almasının önüne geçildi. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde yer alan hususlara bu defa 61. maddede yer verilmekteydi. Bu madde ile Ermeniler, büyük devletlerin ortak himaye ve gözetimi altına alınmaktaydı. Böylece büyük devletler, Osmanlı Devleti'nin atacağı adımları gözlemlene ve Ermenilerin haklarını koruma konusunda taraf hâline gelmiş oldular⁵. Devletlerarası ilişkilerde yaşanan bu tartışmalar, Türk-Ermeni ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etti.

1. Ermenilerin İsyân Hareketlerine Yönelmeleri

Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yönelik yapacağı ıslahatlar hususunda, her devlet farklı bir beklenti ve tutum içerisine girdi. İngiltere,

² Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003, s. 35-56; E. Açıkse, "Osmanlı Devleti'ni Parçalamak Amacıyla Batılı Devletlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Bölgedeki Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2, Elazığ, 2000, s. 212-215.

³ K. Gürün, *age.*, s.154.

⁴ Vahit Cemil Urhan, "Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması", *Avrasya Etüdleri (Balkanlar Özel Sayısı)*, S. 50, Ankara, 2016, s. 245.

⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, s.209-217, 247-251; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul, 1986, s.1-4, 13-14.

ıslahatların hemen başlaması yönünde bir tavır takındı ve bu maksatla İstanbul'daki büyükelçileri Sir Layard vasıtasıyla Osmanlı Hükümeti'ne bir nota dahi verdi. Bu nota üzerine Osmanlı Hükümeti de ıslahatları yapmaya prensip olarak hazır olduklarını, ancak hazinenin boş olması nedeniyle şu an için ıslahatlara başlanılmasının mümkün olmadığını bildiren bir cevabi mektubu İngiliz Hükümetine ilettiler. Osmanlı Hükümeti ıslahatlara başlanılamamasını ekonomik nedenlere bağlarken, Rusya ise Osmanlı'nın ıslahat yapmamak için bahane ürettiğini düşünmekteydi. Hatta Ermenileri, Osmanlı Devleti aleyhinde kışkırtmaya başlayan Ruslar, onları kendi topraklarına gelmeleri hususunda ikna etmeye çalışıyordu. Rusların bu girişimlerinden İngiltere oldukça rahatsızlık duydu ve Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunarak bir an önce doğu vilayetlerinde huzur ve sükûnu sağlamasını istedi⁶.

Berlin Antlaşması'ndan bağımsızlık veya en azından özerklik bekleyen Ermeniler, bu anlaşmadan pek de memnun görünmüyorlardı. Bununla beraber, büyük devletlerden daha önce yeterince ilgi görmemeleri sebebiyle, bu anlaşma vesilesiyle dikkat çekmiş olmalarını da kaçırılmaması gereken bir fırsat olarak görmekteydiler⁷. Bu fırsatı iyi kullanmayı düşünen Ermeni Patriği Varjabedian, Berlin Antlaşması'ndan hemen sonra toplanan Ermeni Millî Meclisi'nde yaptığı konuşmada, Ermenilerin gelecek için hazır olmaları gerektiğini ve bunun için eğitimcilerin, kilise adamlarının, sanatkârların, tüccarların, hatta ateşli gençlerin Ermenistan'a yani doğu vilayetlerine gitmelerini tavsiye etmekteydi⁸.

Antlaşma sonrasında Ermeniler, ıslahatların bir an önce yapılmasını sabırsızlıkla beklemeye başladılar. Ancak Ermenilerin bu beklentileri, zaman geçtikçe hayal kırıklığına dönüştü. Onlar, ıslahatlara bir türlü başlanılmamasının sebebini, büyük devletlerin Osmanlı üzerinde etkili bir müdahalede bulunmamasına dayandırmaktaydılar. Bu sebeple, gerek Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermek ve gerekse de Batı kamuoyunun harekete geçmesini sağlamak için ses getirecek eylemler yapılmasının elzem olduğuna karar verdiler. Bunun için de öncelikle çeşitli yerlerde ihtilal komitelerinin kurulması faaliyetine giriştiler. Bu komitelerin asıl gayesi muhtar bir Ermenistan kurmak olup, bu komitelerin en önemlileri 1887'de İsviçre'de kurulan Hınçak ve 1890'da Kafkasya'da kurulan Taşnak Cemiyetleri idi⁹.

Ermeniler eylemlere girişmek amacıyla örgütlenme ve silahlanmaya başlamalarında önemli ölçüde Ruslardan destek ve teşvik görmekteydiler. Nitekim 1880 yılından itibaren

⁶ K. Gürün, *age.*, s.165-166.

⁷ 1876 yılında İstanbul'da toplanan Tersane (Elçiler) Konferansı sırasında Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, İngiliz elçisiyle bir görüşme yapmış ve bu görüşme sırasında patrik, Avrupa devletlerinin ilgisini çekmek için isyan etmek zaruri ise bunu yapmanın zor olmayacağını elçiye ifade etmişti. Ancak patrik, o sırada elçiden olumlu bir cevap alamamıştı. *bk.* K. Gürün, *age.*, s. 122-123.

⁸ E. Uras, *age.*, s. 256-266.

⁹ E. Uras, *age.*, s. 426-457; Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993, s. 43-44.

İngiltere'nin Erzurum ve Van Konsoloslukları'nın bölgedeki gelişmelerden haberdar etmek üzere İstanbul'daki elçiliği aracılığıyla İngiliz Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdikleri raporlarda, sık sık Ermenilerin bir isyan hazırlığında oldukları vurgulanmaktaydı¹⁰.

Ermeni komiteleri eylemlere geçmeyi iki açıdan gerekli görüyorlardı. Birincisi, bireysel eylemler veya katliamlarla Bulgaristan örneğinde olduğu gibi, Ermenistan'da yaşayan Müslümanları korkutmak ve kaçtırmaktı. Böylece bu topraklar sadece Ermenilere kalacaktı. İkincisi ise, Batı kamuoyunu harekete geçirebilmek ve müdahale etmelerini sağlayabilmek için, Türk ve Kürtleri öldürerek köylerini ateşe vermek yoluyla onları tahrik etmekte. Özellikle Müslümanların yoğun oldukları yerlerde yapılacak bu tür eylemler, Müslümanların daha fazla öfkeye kapılmasına sebep olacaktı. Böylece kendisini savunma durumunda olamayacak Ermenilere karşı Müslümanların katliam yapmaları sağlanmış olacaktı¹¹. Elbette bu hadiseler karşısında Batı kamuoyunda infial yaşanması kaçınılmaz olacak ve neticede büyük devletler Osmanlı'ya müdahale etmek zorunda kalacaktı.

Ermeni komitelerinin, planladıkları bu eylemleri yapabilmeleri için öncelikle silaha ihtiyaçları vardı. Bu maksatla, önce illegal yollarla silah tedarikine ve imalatına giriştiler. 1890 yılından itibaren yurtdışından Doğu Anadolu'ya çeşitli usul ve yöntemlerle sistemli bir şekilde silahlar gelmeye başladı. Silah ve cephane gönderen ülkeler arasında Rusya, Avusturya, Belçika, Almanya, İsviçre, İran vb. ülkeler bulunmaktaydı. Bu silah ve cephaneler önce kilise, okul, yabancı banka ve şahısların evlerinde saklanılmakta, daha sonra bu yerlerden köylere ulaştırılan silah ve cephanelerle komitelerin silahlandırılmasına çalışılmaktaydı. Hatta kasaba ve köylere gönderilen bomba uzmanları vasıtasıyla yerleşim yerlerinde bomba imalinin dahi yaygınlaştırılması yönünde de çaba sarf edilmekteydi¹².

Ermenilerin yürüttükleri bu örgütlenme ve silahlanma faaliyetleri, 1890 yılından itibaren gerçekleştirilen eylemlerle yeni bir aşamaya geçmiş oldu. Aynı yıl içerisinde ilk olarak Erzurum ve İstanbul Kumkapı'da hadiseler çıkaran Ermeniler, sonraki yıllarda yeni eylemler tertiplediler. Ermeniler asıl amaçlarına, 1894 yılında Hınçak Komitesi'nin tertiplediği ve Sason Talori'de meydana gelen isyanla ulaştılar. Müslümanları tahrik etmeye çabalayan Ermeni çeteleri, bölgedeki aşiretlere defalarca saldırılar düzenlediler. Bu tahrik amaçlı saldırılar sırasında aşiretler bazı kayıplara uğramaları üzerine silaha sarıldılar. Böylece Ermenilerin arzu ettikleri, Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışmalar başladı. Bunun üzerine 4. Ordu birlikleri Ermeni isyanını sonlandırmak amacıyla silahlı müdahalede bulundu. Ermeniler bunu

¹⁰ C. Küçük, *age.*, s. 102-104.

¹¹ Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, İstanbul, 2003 s. 126; Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C. II, İstanbul, 2007, s. 385; C. Küçük, *age.*, s.102-104.

¹² Yahya Bağçeci, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri Tedbirler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 24, Kayseri, 2008, s. 319-320.

fırsat bilerek Avrupa kamuoyunda infial uyandırmak için etkili bir propaganda yürüttüler. Nihayet Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmeyi başaran Ermeniler, mağduriyetlerinin giderilmesi için Avrupalı devletlerin bir an önce harekete geçmesini beklemeye başladılar. Ermenilerin bu yoğun talepleri karşısında Avrupalı devletler, ıslahatları baskı yoluyla Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek amacıyla girişimlerini hızlandırdılar¹³. İsyarla sonuç aldıklarını gören Ermeniler, özellikle 1895 yılı içerisinde Anadolu'nun birçok şehir ve kasabasında birbirini takip eden isyan ve olaylar çıkardılar¹⁴. Bu yıl içerisinde meydana gelen Ermeni isyanları arasında Mamuratülaziz vilayetinde yaşanan dört isyan da yer almaktadır. Bu isyanlar kronolojik sırasına göre; Eğin (15 Eylül), Malatya (4 Kasım), Harput (7 Kasım), Arapkir (9 Kasım) isyanlarıdır.

Bu isyanlardan bahsetmeden önce konuyla da alakalı olması itibarıyla, Mamuratülaziz vilayetinin idari taksimatı ve nüfusu hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

2. Mamuratülaziz Vilayetinin İdari Taksimatı ve Nüfus Durumu

Tanzimat Dönemine girilirken Diyarbekir eyaletine bağlı bir sancak birimi olan Harput, 1845 yılında yapılan idari bir düzenleme ile eyalet statüsüne yükseltildi. Sultan Abdülaziz zamanında, onun adına izafeten merkez kazanın adı 1867'de Mamuratülaziz olarak değiştirilmesiyle¹⁵ birlikte eyalet de bu isim ile anılmaya başlandı. 1867 Vilayet Nizamnamesi'nin yayınlanmasıyla birlikte Mamuratülaziz, yeniden eyalet statüsünden sancağa kaydırılarak Diyarbekir eyaletine bağlandı. Bu idari durum çok devam etmedi ve 1875 yılında Mamuratülaziz sancağı, Diyarbekir eyaletinden ayrılarak müstakil bir mutasarrıflık oldu ve akabinde 1879 yılında Mamuratülaziz'e yeniden vilayet statüsü verildi¹⁶.

Mamuratülaziz vilayetinin kurulmasından sonra, idari düzenlemelerde bir türlü istikrar sağlanamadığı için vilayete bağlı sancak ve kazaların sayısı yıllar geçtikçe değişikliklere uğradığı görülmektedir. Biz bu sebeple vilayetin idari taksimatını sadece incelediğimiz dönemle sınırlı tutmayı daha uygun gördük. İncelediğimiz dönemin idari taksimatı ile ilgili olarak, 1894-1895 yılına ait Mamuratülaziz Vilayet Sâlnâmesi, bize önemli bilgiler sunmaktadır. Bu tarihte

¹³ E. Uras, *age.*, s. 458-478; K. Gürün, *age.*, s. 195-216; A. Karaca, *age.*, s. 43-46.

¹⁴ K. Gürün, *age.*, s. 224.

¹⁵ 1834 yılında Harput şehrinden Mezra olarak adlandırılan ovaya inilmeye başlanılmıştır. 1836 yılından itibaren Mezra'da bir konak satın alınarak Hükümet Konağı oluşturulması ve valilerin burada oturmaya başlamalarıyla birlikte Mezra önem kazanmaya başlamıştır. Sultan Abdülaziz zamanında Vali İzzet Paşa, padişahın şehre yaptığı yatırımlardan hareketle onun adına izafeten şehrin adının Mamuratülaziz olarak değiştirilmesi hususunda Vilayet Meclisinden karar aldırdı. Bu karar Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek kabul edilmiştir. *bk.* Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s. 72-75; A. Aksın, "Harput'un Mezra'ya Taşınması Sürecinde İlk Vilayet Konağı", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Elazığ, 2013, s. 101-110.

¹⁶ H. 1312 Tarihli Mamuratülaziz Vilayeti Sâlnâmesi, s. 202; Ahmet Aksın, *age.*, s. 58-76; İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı (İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat)*, Ankara, 2011, s. 87, 93.

Mamuratülaziz vilayetine bağlı olan sancak ve kazalar ile bunlara bağlı nahiye ve köy sayıları şu şekildedir (bk. Tablo 1)¹⁷:

Tablo 1: 1894-95 Yılında Mamuratülaziz Vilayetinin İdari Taksimatı

S. No	Sancak Adı	Sancağa Bağlı Kaza Adı	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
1	Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	-	364
2		Eğir	1	104
3		Arapkir	-	88
4		Keban Madeni	1	88
5		Pütürge	-	149
6	Malatya	Malatya	1	137
7		Behisni	2	161
8		Hısn-ı Mansur	2	263
9		Kahta	2	152
10		Akçadağ	3	175
11	Dersim	Dersim	-	108
12		Çemişgezek	-	100
13		Çarsancak	1	107
14		Mazgird	1	271
15		Ovacık	-	90
16		Kızılkilise	-	124
Toplam			14	2675

Tablo-1’de görüldüğü gibi, 1894-95 yılında Mamuratülaziz vilayetine bağlı 3 sancak ve bu sancaklara bağlı olarak da toplam 16 kaza biriminin var olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca bazı kazalara bağlı herhangi bir nahiye birimine rastlanmamakla beraber, vilayete bağlı toplam 14 nahiye bulunmaktadır. Yine vilayet dâhilinde toplam köy sayısı sâlnâmede 2675 olarak verilmektedir. Ancak sâlnâmede her bir nahiyenin mevcut köy sayısı verilmekte olup, bu köy sayıları toplandığında 2482 köy tespit edilmektedir. Bu farkın nereden kaynaklandığı hususunda bir bilgi bulunmamaktadır.

Mamuratülaziz vilayetinin nüfusu ile ilgili birçok nüfus tahminlerine rastlamakla beraber, bu bilgilerin birbiriyle çok tutarlılık göstermediği görülmektedir. Bunun sebebi; Berlin Antlaşması ile gündeme gelen Anadolu’da Ermeni nüfusunun yoğun olduğu iddia edilen *vilayet-i sitte* olarak adlandırılan vilayetlerde ıslahat yapılması kararıdır. Ermeniler bu karardan yararlanarak Osmanlı topraklarında bir Ermenistan kurma hayali peşine düşmüşler ve bu gaye ile kendi nüfuslarını abartma yoluna giderek Batı kamuoyunu kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Bu hususta, gerek Ermeni Patrikliği’nin ve gerekse Anadolu’daki misyonerlerin batılı devlet temsilcilerine sundukları bilgiler çarpıtmalarla doludur. Yine Batılı elçiliklerin görevli veya temsilcilerinin ya da Anadolu’da inceleme yapma amacıyla gelen çeşitli komisyon

¹⁷ H. 1312 Tarihli Mamuratülaziz Vilayeti Sâlnâmesi, s. 120 (Nüfus bölümü).

görevlilerinin hazırladıkları nüfus verileri de taraflı olduğu ve gerçeklere dayanmadığı görülmektedir¹⁸.

Mamuratülaziz vilayetine dair yapılan nüfus tahminleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır (bk. Tablo 2)¹⁹:

Tablo 2: Mamuratülaziz Vilayetin Nüfusu ile İlgili Çeşitli Tahminler (1880-1897)

S. No	Tahmini Yapan	Tahmin Yılı	Müslüman	Ermeni	Diğerleri	Toplam
1	Trotter	1880	168.894	44.102	1793	214.789
2	Elçilik Patrikliği	1880	125.000	155.000	15.000	295.000
3	Patrikhane	1881	172.584	107.059	-	280.163
4	Lloyd	1890	205.353	81.155	-	286.508
5	Lynch	1890 ²⁰	182.000	93.000	1758	276.758
6	V. Cuinet	1892	504.946	69.718	650	575.314
7	1881-82 Nüfus Sayımı	1893 ²¹	300.188	73.178	7980	381.346 ²²
8	W. Everett	1895	504.946	156.356	650	661.952
9	Osmanlı Nüfus İdaresi	1895	477.416	79.420	14.233	571.070
10	Kontrol Komisyonu	1895	494.881	91.422 ²³	-	586.303
11	Osmanlı Nüfus İdaresi	1897	380.092	74.204	5483	459.779

Tablo 2’de görüldüğü gibi, Mamuratülaziz vilayeti ile ilgili olarak çeşitli kaynakların vermiş oldukları nüfus tahminleri arasında ciddi farklılığın olduğu görülmektedir. Bu farklılıkların bir nedeni, bu tarihler arasında devletin zaman zaman yaptığı idari düzenlemelerin vilayet nüfusunun farklı çıkmasında etkisi olmasıdır. Ancak bundan daha önemlisi gayrimüslim nüfusunda bilhassa Ermeni nüfusunda çok farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır ki, bunun nedeni yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ermeni nüfusunun olduğundan fazla olarak gösterilme çabasıdır. Böylece Mamuratülaziz vilayetin bir Ermenistan vilayeti olduğu kanısını oluşturmaya çalışmışlardır. Buna rağmen Batılı devletlerin resmi elçilik görevli ve temsilcileri her ne kadar Ermeni nüfusunu vilayet içerisinde abartılı olarak vermeye çalışmışlarsa da, yine de Ermeni Patrikliği’nin iddia ettiği nüfusun altında bir Ermeni nüfusunun var olduğu gösterilmektedir. Yani Ermenilerin asılsız iddialarını bizzat çürüten yine Ermenilere oldukça destek çıkan Batılı devletlerin temsilcileridir.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul, 2010, s. 140-151; K. Gürün, *age.*, s. 124-151.

¹⁹ Bu tablo şu kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmıştır: K. H. Karpat, *age.*, s. 104-106, 302-303, 314, 324-325, 332, 403, 412; K. Gürün, *age.*, s.133; C. Küçük, *age.*, s. 162-166.

²⁰ Bu tarih kesin olmayıp, C. Küçük 1890’lı yıllar olarak ifade ederken, K. Gürün ise 1896’lı yıllar olarak vermektedir.

²¹ 1881-82 yılında başlayan nüfus sayımı tamamlanarak ciltli bir el yazması halinde padişaha sunulduğu tarih 17 Ağustos 1893 olduğu için bu tarih alınmıştır.

²² Toplam nüfusa Dersim sancağı tamamlanmamış olduğundan dâhil olmayıp, bu sancağın nüfusunun 100.000 olduğu tahmin edilmektedir.

²³ Bu nüfus miktarı sadece Ermenilere ait olmayıp, toplam gayrimüslim nüfustur.

Mamuratülaziz vilayetinin nüfusuyla ilgili olarak bilgi veren bir başka kaynak vilayet sâlnâmeleri olup, bu sâlnâmelerde vilayet hakkında çok çeşitli bilgileri bulmak mümkün olmaktadır. Yine nüfus ile ilgili olarak kaza, nahiye ve köy nüfusları, ayrıntılı şekilde sâlnâmelerde yer almaktadır. 1894-95 yılına ait vilayet sâlnâmede Mamuratülaziz vilayetine bağlı kazaların cinsiyet durumlarına göre nüfusu şu şekildedir (bk. Tablo 3)²⁴:

Tablo 3: Mamuratülaziz Vilayetine Bağlı Kazaların Nüfusu (1894-95)

S. No	Sancak Adı	Sancağa Bağlı Kaza Adı	Erkek	Kadın	Toplam
1	Mamuratülaziz	Mamuratülaziz	60843	56595	117438
2		Eğir	21421	20196	41617
3		Arapkir	19089	16444	35533
4		Keban Madeni	10533	8519	19052
5		Pütürge	11975	8448	20423
6	Malatya	Malatya	30740	28730	59470
7		Behisni	20586	18400	38986
8		Hısın-ı Mansur	18255	17223	35478
9		Kahta	5656	5037	10693
10		Akçadağ	13648	10573	24221
11	Dersim	Dersim	5219	3147	8366
12		Çemişgezek	9063	8821	17884
13		Çarsacak	8079	6961	15040
14		Mazgird	8991	6941	15932
15		Ovacık	1772	1288	3060
16		Kızılkilise	1946	1740	3686
Toplam			243.966	219.830	463.796

Mamuratülaziz vilayetinin nüfusunun 243.966'sı erkek ve 219830'u kadın olmak üzere toplam nüfusunun 463.796 (bizim toplamımıza göre 466.879) olduğu tespit edilmektedir. Ancak sâlnâmede yer alan nüfus verilerinin Tablo II'de 1895 yılına ait verilerle bir uyuşmanın sözü konusu olmadığı görülmektedir. Bizce sâlnâmede yer alan bilgiler, 1881-82'de başlanılan ve 1893'te tamamlanarak yayımlanan nüfus verilerinin güncellenmiş bir hâlidir. Bu tablodan anlaşılacağı gibi, kazalar arasında en kalabalık kaza, vilayet merkezi de olan Mamuratülaziz kazası olup, onu Malatya kazası takip etmektedir. Vilayeti meydana getiren nüfusu cinsiyet bakımından incelendiğinde, erkek nüfusun kadın nüfusa göre biraz fazlalık gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu sâlnâmede vilayet nüfusunun dinî cemaatlere göre dağılımı da verilmekte olup, bu bilgiler aşağıda tablo hâlinde verilmiştir (bk. Tablo 4)²⁵.

S. No	Dini Cemaatin Adı	Erkek		Kadın		Toplam
		Yerli	Yabancı	Yerli	Yabancı	
1	İslam	196.474	1427	176.637	1130	375.668
2	Rum	421	31	445	-	897
3	Ermeni	39.442	222	35.935	134	75.573
4	Süryani	753	-	722	-	1475
5	Katolik	1174	100	1142	8	2334

²⁴ H. 1312 Tarihli Mamuratülaziz Vilayeti Sâlnâmesi, s. 2 (Nüfus bölümü).

²⁵ H. 1312 Tarihli Mamuratülaziz Vilayeti Sâlnâmesi, s. 2 (Nüfus bölümü). Sâlnâmenin nüfus bölümünün 3. sayfasında ise eski ve yeni nüfus yazımında fazlalık veya eksiklik durumunu ihtiva eden bir cetvel hazırlanmıştır.

6	Yahudi	-	1	-	-	1
7	Protestan	3619	15	3353	14	7001
8	Latin	304	-	284	-	588
9	Ecnebi ve Mensubiyeti Bilinmeyen	18	15	15	-	59
Toplam		242.245	1721	218.533	1297	463.796

Tablo 4: Mamuratülaziz Vilayeti Nüfusunun Dini Cemaatlere Göre Dağılımı (1894-95)

Tablo 4’te görüldüğü gibi, vilayet içerisinde büyük bir oranda en kalabalık nüfusu İslam nüfusunun meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler arasında ise en kalabalık nüfusu Ermeniler oluşturmaktadır. Ancak Ermenilerin veya Batılı devletlerin iddia ettiği şekilde, Ermeniler vilayet içerisinde bir çoğunluk oluşturmadıkları görülmektedir. Vilayette İslam nüfusu yaklaşık %81 iken, Ermeni nüfusu %16 oranındadır.

3. Mamuratülaziz Vilayetinde Ermeni İsyanlarına Hazırlık

Mamuratülaziz vilayeti dâhilinde Ermenilerin bir isyan hazırlığı içerisinde girmeleri, diğer vilayetlerde olduğu gibi Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin önemli etkisi olduğu bir gerçektir. Bununla beraber, Harput ve çevresinde isyan hareketlerinde özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Harput’tan Amerika’ya giden Ermenilerin orada yürüttükleri faaliyetler ile Harput’a gönderdikleri çeşitli silah ve para yardımlarını da dikkate almak gerekmektedir. Harputlu Ermenilerin Amerika’ya ilgileri ve göç süreci şu şekilde gelişmiştir:

Harput, Anadolu’daki Amerikan Protestan misyonerlerinin önemli merkezlerinden birini teşkil etmekteydi²⁶. Misyonerlerin Harput’ta yürüttükleri faaliyetlerin odağında gayrimüslim nüfus içerisinde büyük orana sahip olan Ermeniler bulunmaktaydı. Ermeniler arasında millî bilincin gelişmesinde misyonerlerin önemli katkılarının olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Aynı şekilde Amerikalı misyonerlerle olan gerek eğitim ve gerekse sosyal münasebetler vasıtasıyla, Ermeniler arasında Amerika’ya karşı bir ilgi ve merakın uyanması kaçınılmaz olmuştur. Hatta Amerika’ya ilk Ermeni göçlerinin başladığı sırada Amerikalı misyonerlerin yardımcı oldukları bilinmekle beraber, daha sonra bu yardım ve desteğin hangi ölçüde olduğu hususunda kati şeyler ifade etmek pek zor görülmektedir. Hatta Ermeni göç hareketinin hızlanması üzerine, Harput’taki Protestan cemaatinin azalacağına yönelik misyonerlerin endişeye kapıldıkları ve bu göçlere pek olumlu bakmadıklarını da söyleyebiliriz. Buna rağmen Mamuratülaziz vilayetinden Amerika’ya yoğun bir Ermeni nüfusunun göç ettiği görülmektedir²⁷.

²⁶ Amerikalı Protestan misyonerlerin Harput’a ilk gelişleri 1851 yılında olmuştur. Misyonerlerin Harput’a gelişlerinin ilk zamanlarında, gayrimüslim halk tarafından tepki ile karşılanmışlardır. Hatta okul yapımı için arsa alma girişimlerine dahi karşı çıkmıştır. Ancak daha sonra misyonerler gayrimüslimlerle ilişkileri geliştirmişlerdir. 1860 yılında Türkiye Misyonu yeniden örgütlenerek üç ana bölgeye ayrılması ve Harput’un Doğu Türkiye Misyonu’nun merkezi olarak kabul edilmiştir. Protestan misyonerlerden sonra Fransız Katolik misyonerler de Harput’a gelerek faaliyet göstermişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. E. Açıkses, *age.*, s. 57-83.

²⁷ 19. yüzyılın son çeyreğinde başlayan bu göç hareketinin 1914 yılına kadar geçen süre içerisinde Mamuratülaziz vilayetinden giden insan sayısının yaklaşık 80.000 kişi olduğu ifade edilmektedir. İlk aşamada Ermeni erkekleri iş

Osmanlı Devleti, bu göçler hakkında olumlu düşünmemekte ve bu göçlerin sadece iş bulmak amacıyla yapılmadığını, kötü amaçlara yani devlet aleyhine faaliyetlere hizmet etmek maksadıyla yapıldığı kanaatini taşımaktaydı²⁸. Bu düşünceyle Osmanlı yönetimi, Ermeni göçünü önlemeye yönelik bazı tedbirler almaya çalışmıştır²⁹. Ancak alınan tedbirlere rağmen yine de bir yolunu bulan Ermeniler, limanlara yanaşan gemilere kaçak binme veya insan kaçakçılarının yardımı vasıtasıyla Amerika'ya göç etmişlerdir³⁰.

Çeşitli nedenlerle Amerika'ya göç etmiş olan Ermeniler, geldikleri bu ülkede birbirleriyle bağlantılarını kesmeyerek hemen örgütlenme faaliyetlerine girişmişler, hatta bu faaliyetler çerçevesinde Worcester'da bir kilise dahi inşa etmeye çalışmışlardır³¹. Ermenilerin Amerika'daki bu örgütlenme ve faaliyetleri ile ilgili olarak gerek Amerika'daki Osmanlı konsolosluk görevlileri ve gerekse Osmanlı topraklarından Amerika'ya göçmüş olan Müslümanların gönderdikleri şikâyet mektupları vasıtasıyla Osmanlı Hükümeti haberdar olmaktadır. Örneğin, uzun zamandır Amerika'da ikamet etmekte olan Ömer bin Mustafa adında bir Osmanlı vatandaşı, 30 Kasım 1889 (R. 18 Teşrinisani 1305) tarihinde Ermenilerin faaliyetleri ile ilgili olarak Padişaha bir şikâyet mektubu göndermiştir. Ömer bin Mustafa mektubunda; sürekli olarak buralarda bir takım insanlara tesadüf ettiğini ve bu gelenlere sorduğunda Harput, Muş, Diyarbakir ve Anadolu cihetinden oldukları yönünde cevaplar

bulmak amacıyla ve sonradan ailelerini aldırma düşüncesiyle Amerika'ya gitmişlerdir. Ancak Amerika'ya giden Ermeniler daha sonra aileleri için pasaport alma ve Amerika'ya götürme hususunda büyük sorunlar yaşamışlardır. Hatta daha sonra Ermenilerden etkilenen Müslümanlar da Amerika yolunu tutmuşlardır. *bk. Sinan Dinçer, "İlk Gurbetçiler: Harput'tan ABD'ye Emek Göçü (1850-1914)", Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri, C. I, Elazığ, 2013, s. 307-312.*

²⁸ Osmanlı Hükümeti, ABD'ye giden Ermenilerin beş yıl kaldıktan sonra ABD vatandaşlığına geçebilmelerinin mümkün olmasından endişe duymaktaydı. Dolayısıyla ABD vatandaşlığını elde eden Ermeniler, Osmanlı topraklarına döndüklerinde kapitülasyonlar kapsamında ABD diplomatik himayesinden yararlanabileceklerdi. S. Dinçer, *agm.*, s. 312.

²⁹ Örneğin, 12 Nisan 1888 (R. 31 Mart 1304) tarihli bir belgede; Amerika'da fabrikalarda çalışmak amacıyla İstanbul'a gelmiş olan Harput ahalisinden ve Ermeni milletinden 70 kişinin zabitan tarafından tespit edilerek göç etmelerine engel olduğu ve yol masraflarının devletçe ödenerek geri gönderildiği, göç etme niyetinde olanlara pasaport verilmeyeceği ifade edilmiştir. *bk. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (DAGM), Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri, C. I, Ankara, 2007, s. 27-28, 251-252 (BOA. DH. MKT, 1500/93-1, 93-2).* Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı konumuzla ilgili görülen Osmanlı belgeleri, yayınlanmış eserlerden alınmıştır. Ancak belgelerden yararlanılırken sadece transkripsiyon metninden istifade edilme yoluna gidilmemiş, eser içerisinde yer alan belge orijinaleri arasından özellikle belge bulunarak okunmuş, yapılan okuma ve yazım hataları (bilhassa yerleşim adları) düzeltilerek doğru şekilde verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu şekilde istifade edilen belgelerin tasnif adı ve numarası metinde yer alan dipnotlarda mutlaka parantez içerisinde verilmiştir.

³⁰ 1891 yılında bir Ermeni'nin, Washington'daki Osmanlı sefaretine yazdığı ihbar mektubunda; Harput'un Hüseyin köyünden Gaspar Nahigyan'ın kurduğu bir ticaret şirketi aracılığıyla para karşılığı Amerika'ya göç etmelerine yardımcı olduğu ve yine bazı Müslümanların da misyonerlerden aldıkları tavsiye mektupları ile Amerika'ya hicret ettikleri bildirilmektedir. DAGM, *Ermeni-Amerikan İlişkileri, C. I, s. 36-37, 262-263 (BOA. HR. SYS., 2823/49); S. Dinçer, agm.*, s. 309-313.

³¹ 26 Temmuz 1890 (R. 14 Temmuz 1306) tarihli bir belgede, Worcester'da kilise yaptırmak için Avrupa'dan yardımlar toplandığından bahsedilmektedir. DAGM, *Ermeni-Amerikan İlişkileri, C. I, s. 32-34, 258-260 (BOA. HR. SYS., 2823/15).*

verdiklerini, gece ve gündüz Amerika kiliselerinde Türkler aleyhine nutuklar atarak halkı kendilerine inandırmaya çalıştıklarını yazmaktadır³².

15 Mayıs 1893 (R. 3 Mayıs 1309) tarihinde New York'taki Osmanlı Konsolosluğu'ndan gönderilen mektupta; Worcester'da ikamet etmekte olan Mamuratülaziz vilayetinin merkez sancağına bağlı İçme köyünden Rahip Çitçiyan ve Perçenç köyünden Manuk Zeronyan'ın, burada bulunan Ermeniler arasında en önde gelen fesat ehli kişiler oldukları bildirilmektedir. Yine mektupta, M. Zeronyan'ın, Worcester'da bulunan Hınçak Cemiyeti'nin başkanlığı yaptı ve burada bulunan Ermenileri cemiyete üye yapmakta kısmen başarı sağladığı, hatta alınan tedbirlere rağmen ailesini de yanına getirmeyi başardığına dair bilgilere de yer verilmektedir³³. Konsolos tarafından gönderilen bir diğer mektupta ise; Harput şehrinden olan Kivork Çakalyan'ın Worcester Hınçak Cemiyeti üyesi olduğu ve burada bulunan Ermenilere silah eğitimi yaptırdığından bahsedilmektedir. Ayrıca K. Çakalyan'ın, bazı faaliyetlerde bulunmak ve cemiyete mensup Ermenilerin ailelerini de Amerika'ya getirmek amacıyla, Harput'a gitmek üzere yola çıktığı haber verilmektedir³⁴.

Harput'tan Amerika'ya göç eden Ermeniler, gittikleri bu ülkede yeni bir hayata başlamakla beraber, hiçbir zaman Harput'la olan bağlarını kesmeyerek ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Ermenilerin Harput'la olan ilgileri ilk bakışta, geride bıraktıkları aile mensupları ve yakınları nedeniyle olduğu düşünülse de, bu gerekçeden daha önemlisi gelecekte Harput ve çevresinde gerçekleştirmeyi planladıkları isyana hazırlık olduğu anlaşılmaktadır. Hatta bu duruma, o sırada Amerika'da bulunan Osmanlı vatandaşı tüccarlar da şahit olmaktaydılar. Ermenilerin kendi aralarında yaptıkları konuşmalara kulak misafiri olan Müslüman tüccarlar, bu vahim konuşmalardan bir an önce Osmanlı yöneticilerinin haberdar olması için bir mektup dahi kaleme almışlardır. 24 Mart 1894 (R. 12 Mart 1310) tarihli olan bu mektup, yaklaşık 80 civarında tüccarın şahit oldukları konuşmaları ihtiva etmekteydi. Mektupta dikkat çeken önemli hususlardan birisi, Mamuratülaziz vilayeti dâhilinde nerede ne miktar silah saklandığına ve bu silahları kimlerden aldıklarına dair bilgilerdir³⁵. Bölgede Ermenilere silah satan şahıslar ise şunlardı: Harput'ta Demürcüoğlu, Diyarbakir'de Koca Çobur, Palu'da Hoşmanlıoğlu ve

³² Ömer bin Mustafa mektubunun devamında, Ermeni milletinden bir efendinin yakın zamanda İstanbul'dan geldiğini, ihtilal için tüfek, tabanca ve bol miktarda fişek satın alarak İstanbul'a sevk ettiğini bildirmektedir. DAGM, *Ermeni-Amerikan İlişkileri*, C. I, s. 30-31, 256 (BOA. HR. SYS., 2735/14).

³³ DAGM, *Ermeni-Amerikan İlişkileri*, C. I, s. 56-57, 284 (BOA. HR. SYS., 2735/45-2).

³⁴ Bu mektup, 16 Mayıs 1893 (R. 4 Mayıs 1309) tarihli olup New York Şehbender Vekili Mehmed Fuad tarafından gönderilmiştir. DAGM, *Ermeni-Amerikan İlişkileri*, C. I, s. 57-58, 285 (BOA. HR. SYS., 2735/45-3).

³⁵ Mektupta yer alan bilgilere göre silahların saklandıkları yer ve miktar şu şekildedir: Mamuratülaziz vilayetinde Numan'ın çiftliğinde bulunan Konstantin'in hanesinde 40-50 adet martini tüfek, Kasap Bağdo'nun hanesinde 15 adet martini, Caferyan ve Der Adoryan Efendilerin hanelerinde bir miktar martini, Hüseyinik köyünde Vartabetyan Karabet Ağa'nın hanesinde bir miktar martini, Kesrik köyünde bulunan Ermeni kilisesinde 500 martini ve sandık ile fişengi bulunmaktadır. DAGM, *Ermeni-Amerikan İlişkileri*, C. I, s. 99-103, 349-352 (BOA. Y. PRK. MYD, 14/85-3).

Arapkir'de Derbederoğlu'dur. Bu isim ve lakaplara bakılacak olursa muhtemelen Müslüman tüccarlar tarafından da Ermenilere silah satıldığı görülmektedir.

Ermeni komiteleri isyan hazırlığı yaparken, diğer taraftan Ermeni halkını da bu harekete hazırlamak için çeşitli yollara başvuruydular. Örneğin, 1891 yılında Ermeni komiteleri, Harput ve Palu civarındaki köylerde yaptıkları propagandalarda, yakında Fransa, Rusya veya İngiltere devletlerinden birisinin Ermenilerin yardımına geleceğini ve kendilerini Osmanlı'nın elinden kurtaracağına yönelik bir şaya çıkarmışlardır. Özellikle yaptıkları bu tür propagandalarla Ermeni vatandaşları arasındaki millî bağları güçlendirmeyi, kendi halklarına bir umut aşılmasını ve bu yolla onları davalarına katmayı planlamaktaydılar³⁶.

Ermeni komitelerinin bu tür siyasi faaliyetlerle bölgede etkili olmaya çalışmaları ve gün geçtikçe bu faaliyetlerine bir ivme kazandırmaları, yerel kolluk kuvvetlerinin de harekete geçmesine sebep olmuştur. Bu çerçevede kolluk kuvvetleri, faaliyet gösteren örgüt mensuplarının eylemlerini önlemek amacıyla, çeşitli takibat ve adli kovuşturmalar başlatmışlardır. 1891 yılında yukarıda bahsettiğimiz propagandalar nedeniyle vilayet dâhilinde tutuklamalar yapılması ve sonraki yıllarda çeşitli nedenlerle yeni tutuklamaların gerçekleşmesi, bölgede siyasi tansiyonun yükselmesine sebep oldu. Bu tutuklama ve mahkeme süreçlerini, bölgede bulunan yabancı elçilik görevlileri, yakından izlemekte ve kendi hükümetlerine rapor etmekteydiler. Özellikle İngilizlerin Diyarbakır Yardımcı Konsolosu Thomas Boyacıyan'ın sürekli olarak bölgedeki gelişmeler ve tutuklular hakkında raporlar gönderdiği görülmektedir³⁷. Ancak T. Boyacıyan gönderdiği raporlarda İngiliz kamuoyunu Ermeniler lehine etkilemek amacıyla tutuklu rakamlarını abartılı olarak verdiği hususunda bir kanı oluşmaktadır. Nitekim Avrupa kamuoyunun nasıl yanıltıldığı, Morning Post gazetesinin 7 Haziran 1895 tarihli nüshasında yayınlanan Amiral Sir Edmund Commerell'in mektubundan anlaşılmaktadır³⁸. Sir E.

³⁶ Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Ankara, 2013, s. 343.

³⁷ İngiliz Hükümetinin Diyarbakır Yardımcı Konsolosu T. Boyacıyan, 1891 ile 1895 yılları arasında Mamuratülaziz vilayetinde Ermeni tutuklu ve mahkûm sayılarını şu şekilde vermektedir: 13 Nisan 1891 tarihli rapora göre, Ermenilerin siyasal oluşum içerisinde oldukları gerekçesiyle çeşitli tutuklamalar yapılmış ve bazıları da hapis cezasına çarptırılmışlardır. 18 Nisan 1893 tarihli raporda, Harput'ta bir yıldan beri mahkeme yapılmadan 25 tutuklunun bulunduğu ve bu tutuklulardan 5'i Arapkir'in köylerinden ve 1'i de Çemişgezek'ten olup, bu şahsın rahip olduğu bildirilmektedir. Yine 1893 yılı içerisinde Harput'ta Ermenileri tahrik etmekle suçlanan 24 kişi tutuklanmış ve Eğin'de bir genç 2 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Aynı yıl içerisinde Eğin'de genç ve yetişkinlerden 18 kişi tutuklanmış ve bunlardan 6'sı beraat ederken, geri kalanlar 8 ile 10 yıl arasında hüküm giymişlerdir. Arapkir'de bir yıl önce tutuklanan 4 kişi Kastamonu'ya sürülmüş ve onlardan biri ölmüştür. Arapkir'de halen 10 siyasi tutuklu bulunmakta olduğu rapor edilmektedir. 1893 ve 1894 yıllarında Harput, Arapkir ve Eğin'de bazı siyasi tutuklular mahkeme edilmiş ve bazıları ise sürgüne gönderilmiştir. 28 Ocak 1895 tarihli raporda, Harput'taki tutuklamaların ikiyi katlandığını ve Erminik köyünde 10-12 kişinin tutuklandığı bildirilmektedir. bk. Bilal N. Şimşir (Ed.), *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, C. III, Ankara, 2008, s.188-190, 545-546; M. Şaşmaz, *age.*, s. 343-345.

³⁸ Sir E. Commerell mektubunda; "...Çünkü Erzurum ile civârında cem'ıyyât-ı hafıyye ve nevâhi-i sâ'irede silâh tedârîki için teşebbüsât ve Van havâlisinde ikâ' idilen hadisât hep 'adâvete delâlet ider. Avrupada politika mahbûslarının 'adedî i'zâm olunur zannındayım. Geçen hazîrân ayında Diyarbakır ve Erzurum'da hiç Ermeni mahbûs yok idi. Harput ile Diyarbakırda yalnız iki veya üç ve Vanda on bir mahbûs var idi. Bitlis ve Muş ve

Commerell mektubunda, Avrupa kamuoyunda Ermeni mahkûm sayısının fazla gösterildiğini ifade etmiş ve bir yıl önce Doğu illerindeki mevcut Ermeni mahkûm sayılarını vermiştir. Hakikaten Sir E. Commerell'in verdiği rakamları dikkate aldığımızda, İngiliz Hükümetinin Diyarbakir Yardımcı Konsolosu T. Boyacıyan'ın verdiği rakamlar arasında oldukça bir farkın olduğu görülmektedir.

Ermeni komitelerinin bölgede yürüttükleri ayrılıkçı örgütlenme ve siyasi faaliyetleri, Osmanlı yönetiminin tutuklama ve yargılamalarla engellemeye çalışması, komitelerin de işine gelmekteydi. Ermeniler bu tutuklama ve yargılamaları, Batı kamuoyuna mağdur ve mazlum olduklarının bir kanıtı olarak sunmaktalar ve Osmanlı yönetimine müdahale edilmesini istemekteydiler. Aynı şekilde bölgede bulunan yabancı misyonerler ve bazı elçilik temsilcileri de Batı kamuoyuna ulaştırdıkları abartılı ve yanlış bilgilerle Ermeni iddialarına yardım sağlamaktaydılar. Bütün bu çabaların amacı, Batı kamuoyunu Ermeni isyanlarına hazırlamak içindi ve silahlı kalkışmaya sözde meşruiyet kazandırmaktı. Nihayet bütün bu ortamı hazırladıktan sonra, 1890 yılından itibaren silahlı eylemleri başlattılar. Bu isyan hareketi çok geçmeden domino etkisi göstererek Anadolu vilayetlerinde yayıldı. 1895 yılına gelindiğinde Anadolu'nun birçok yerine sıçrayan bu isyan hareketleri, Mamuratülaziz vilayetinin bazı sancak merkezi ve kasabalarında da yaşandı. Vilayet dâhilinde yaşanan bu isyanlar, meydana geldiği tarihe göre sırasıyla aşağıdaki şekildedir.

4. Mamuratülaziz Vilayetinde Ermeni İsyamları

4.1. Eğin İsyanı (15 Eylül 1895)

Harput sancağına bağlı olan Eğin kazasında, İngiliz Konsolosluğunun 1893 yılına ait bir yazışmasından Merzifon'da bulunan Ermeni Hınçak Komitesinin bir şubesinin bulunduğu anlaşılmaktadır³⁹. Ancak bu şubenin ne zaman teşkil edildiğine dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, 28 Ağustos 1892 tarihli bir İngiliz diplomatik yazışmasından, Arapkir ve Eğinli olan 40 Ermeni'nin son 10 aydır Harput'ta meydana gelen olaylardan sorumlu tutularak mahkeme yapılmadan tutuklu olarak bulduklarından bahsedilmektedir⁴⁰. Tutuklu sayısı dikkate alındığında, bu kazalarda örgütlü bir yapının var olduğu şüphesini doğurmaktadır. Yine yaşanan bu olayların, 1891'de meydana geldiğini dikkate aldığımızda, Eğin'de Ermeni Hınçak Komitesi'nin bir şubesinin kurulmasının muhtemelen bu tarihlerde veya biraz öncesinde olduğunu düşünmekteyiz.

Erzincan ve Eğin ile Arapkirde hiçbir mahbûs yok idi." diye ifade etmektedir. DAGM, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895)*, C. III, Ankara, 2006, s. 165-167, 465-468 (BOA. HR. SYS., 2849/34, s. 1-4).

³⁹ 4 Haziran 1893 tarihinde Graves'ın Sir Clare Ford'a Harput'tan yazdığı mektupta bahsedilmektedir. B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. III, s. 216-217.

⁴⁰ Sir Clare Ford'un, İngiliz Dış İşleri Bakanlığı ile yaptığı yazışmada yer almaktadır. B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. III, s. 127.

Eğin kasabasında bir isyan hareketi yaşanmadan önce, Ermenilerin tavır ve hareketlerinde gün geçtikçe meydana gelen değişimlerden, kilise ve bazı evlere toplanmalarından, yakında burada bir hareketliliğin olacağı sezilmekteydi. Hatta bu durumu fark eden Eğin kumandanı Miralay Tevfik Bey, nizamiye taburu binbaşısı ve kaymakam vekili bir araya gelerek, kazada bulunan Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinden murahhası, idari ve belediye meclisi azalarını, mahkeme azasını vb. itibar sahibi kişileri hükümete toplayarak, çeşitli uyarı ve nasihatlerde bulundular⁴¹. Ancak hükümet ve askerî sorumluların bütün bu çabalarına rağmen, Ermenilerin bir isyan hareketine girişmelerinin önüne geçilemedi.

15 Eylül 1895 günü seher vaktinde Köybaşı Mahallesi'nde bulunan kilisede toplanan Ermeniler, bir müddet kilisede kaldıktan sonra dağıldılar. Ermeni cemaati evlerine doğru çekilirken aralarında esnaf olanlar dahi dükkânlarını açmadılar. Kasap Manuk'un reisliğini yaptığı silahlı bir grup, mahallenin yukarı kısmında yer alan büyükçe taşların bulunduğu yerde siper aldılar. İsyân için gerekli hazırlıkları tamamlayan Ermeniler, ilk önce mahallede konuşlanmış bulunan askerî bölüğe silahlarla ateş açtılar ve bomba dahi atıldılar. Bunun üzerine askerler ile Ermeni isyancılar arasında bir çatışma yaşandı. Bu çatışma sırasında bir asker şehit oldu ve bir asker de yaralandı. Askerlerin yoğun ateşi karşısında buldukları yerlerde tutunamayacaklarını anlayan isyancılar, evlerini ateşe vererek mahallenin yukarı kısmında siper almış olanlarla birleşerek Tave Mahallesi'ne doğru harekete geçtiler. Önce mahallede bulunan bölüğe ve daha sonra halkın üzerine ateş açtılar. Ermenilerin bu saldırıları neticesinde kargaşa büyüyerek kasabanın her tarafına sıçradı. Askerler, bu isyan hareketini bastırabilmek için şiddetli mukavemette bulundular. Burada da gördükleri mukavemet karşısında tutunamayacaklarını anlayan isyancılar, Sandık Dağı'na doğru kaçmaya başladılar. Kasabada güvenliği sağlayacak yeterli miktarda kuvvet bulunmaması nedeniyle, kaçmakta olan isyancıları askerler takip etmediler. Ancak kasaba çevresinde yaşayan aşiretler, isyan hareketini haber alır almaz kasabaya yardıma gelirken isyancılarla yolda karşılaştılar ve onlarla çatışmaya girdiler ve yakalayabildiklerini öldürdüler⁴². Ölenler arasında Kasap Manuk da bulunmaktaydı. Daha sonra aşiret mensupları kasabaya girmek için harekete geçtilerse de, asker tarafından kasabaya girişlerine izin verilmedi⁴³.

⁴¹ DAGM, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları (1895-1896)*, C. II, Ankara, 2008, s. 241-243, 476-477 (BOA. HR. SYS, 2812/5 -2).

⁴² Ölenler arasında İliç köyünden ve Divriği kazasının Pingan köyünden Ermenilere de rastlanılması, bu isyan hareketinin planlı ve örgütlü bir hareket olduğunu göstermektedir. bk. DAGM, *Ermeni İsyânları*, C. II, s. 241-243, 476-477 (BOA. HR. SYS, 2812/5 -2).

⁴³ İngiltere, Eğin hadisesinden dolayı Osmanlı Hariciyye Nezareti'ne verdiği notada dile getirdiği iddialardan birisi de Kürt aşiretlerinin kasabaya hücum ettikleri hususudur. Dahiliyye Nezareti'nin yaptığı tahkikat neticesinde bu iddianın asılsız olduğu ifade edilmiştir. DAGM, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, C. IV, s. 52-53, 293 (BOA. MV, 92/26).

Askerlerin aldıkları güvenlik tedbirleri sayesinde kasabada yirmi dört saatte huzur sağlanmakla beraber, bir gün içerisinde çok sayıda can ve maddi kayıp olması, bu olayın ciddiyetini göstermektedir. Kasabada isyan sonucunda meydana gelen can ve maddi kayıplar şu şekildedir: Müslümanlar arasında 11 ölü, 26 yaralı; Ermeniler arasında 581 ölü, 48 yaralı olup, ayrıca çatışma ortamında bulunmalarıyla kazaen kadınlardan 2 ölü, 7 yaralı ve 3 çocukta hafif yaralı olduğu tespit edilmektedir. Maddi zayıat daha çok kasaba dâhilinde meydana gelen yangınlar sebebiyle meydana gelmiş olup, birçok ev ve işyeri zarar görmüştür. Kasabada yangın ilk olarak, isyanın başladığı yer olan Köybaşı Mahallesi'nde Ermeniler tarafından çıkarılmış olup mahalledeki evlerin yoğun ve birbirine bitişik olması nedeniyle Hıristiyanlara ait 410 ev ile Müslümanlara ait 13 ev ve mahallede bulunan kilisenin ahşap kısmı yanmıştır. Ayrıca mahallenin bitişğinde bulunan Kazgancı Çarşısı'nda Hıristiyanlara ait 95 dükkân ve Müslümanlara ait 137 dükkân ile bazı mahallelerde de kim tarafından çıkarıldığı tespit edilemeyen yangınlar sonucunda Hıristiyanlara ait 190 ev ile aşağı kilisenin ahşap kısmı ve Müslümanlara ait 13 ev yandığı tespit edilmiştir. Ayrıca kasabada yaşanan kargaşa sırasında Ermenilerin kaybolan ve Müslümanların eline geçmiş olan eşyalar tespit edilerek sahiplerine iade edilmiştir. Sahibi tespit edilemeyen eşyalar ise hükümet konağında korumaya alınmıştır⁴⁴.

4.2. Malatya İsyanı (4 Kasım 1895)

19. yüzyılın son on yılında Malatya şehrinin sosyal ve iktisadi hayatını önemli ölçüde etkileyen yangınlar, deprem ve kolera salgını yaşandı. Bu doğal afetler, şehirde çok sayıda can kaybına ve büyük maddi zararlara da yol açtı. 29 Ekim 1889 ve 9 Kasım 1890 tarihlerinde yaşanan iki büyük yangın felaketi sonucunda çok büyük miktarda işyerinin kül olması⁴⁵, şehrin iktisadi hayatına büyük darbe vurmuştu. Şehrin ticari hayatında Ermenilerin de önemli rollerinin

⁴⁴ DAGM, *Ermeni İsyanları*, C. II, s. 241-243, 476-477 (BOA. HR. SYS, 2812/5-2). The New York Times gazetesi, İstanbul'dan 31 Ocak 1896 tarihinde aldığı bir haberi 16 Şubat tarihli sayısında yayınlamıştır. Bu haberde, Mamuratülaziz vilayeti dâhilinde ve çevredeki bazı kasabalarda yaşayan Ermenilere ait ölü ve yaralı sayıları ile yine çeşitli nedenlerle yaşanan ölümler ve maddi zararlarla ilgili rakamları içeren bir tabloya yer verilmektedir. Her ne kadar verilen bu tablo ile alakalı olarak bir tarih aralığına yer almamakta ise de, 1895 yılı içerisinde vilayet dâhilinde ölümlere yol açan olaylar, 1895 yılının son aylarında yaşanmış olmasını dikkate aldığımızda, verilen bu rakamlar tahminimizce bu dönemi içeren rakamlardır. Bu haberdeki bilgilere göre, Eğin kazası ve nahiyelerinde öldürülenlerin sayısını toplam 3.075 (bu sayıya açlık, soğukluk vb. yaşam koşullarından ölenlerin sayısı olarak 300 kişi ilave edilmiş) ve yaralıların sayısını 1.195 kişi, yanmış olan ev sayısını da 1.860 olarak vermektedir. Yukarıdaki rakamları dikkate aldığımızda, Batı kamuoyunu Osmanlılar aleyhinde etkileyerek harekete geçmelerini sağlamak amacıyla, rakamları kasten abarttıkları anlaşılmaktadır. bk. *The New York Times*, February 16, 1896.

⁴⁵ İlk yangında 1000 dükkân, 4 mağaza, 2 hane; ikinci yangında 1300 dükkân, 2 han ve bir cami yanmıştır. Hasan Yılmaz, *Malatya Sancağı'nda Ermeni Olayları (1890-1895)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007, s.84. İngiliz Konsolosluk raporlarına göre ise, birinci yangında 800 dükkân; ikinci yangında 1000 dükkân, 2 han ve küçük bir cami yanmıştır. M. Şaşmaz *age.*, s. 343. Bu iki çalışmada yangının nasıl ve kimin tarafından çıkarıldığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bir başka çalışmada ise, meydana gelen bu iki yangının Malatya'daki ilk Ermeni olayları olarak gösterilmektedir. Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis ve Mamuratülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyanları", *Ermeni Araştırmaları*, S. 43, Ankara, 2012, s.186. M. Yüksel'in bu görüşüne rağmen, yangınların nasıl çıktığına dair kesin bir bilgiye ulaşılabildiği mümkün olmadı.

bulduğunu dikkate aldığımızda, bu yangınlardan Müslüman halkla beraber Ermenilerin de önemli ölçüde etkilendiklerini söylememiz doğru olacaktır⁴⁶.

1895 yılına kadar Malatya sancağında Ermenilerle ilgili olarak yerli ve yabancı yazışmalara da konu teşkil edecek ciddi bir olayın yaşandığına dair bir bilgiye rastlamamaktayız. Bununla beraber, 28 Nisan 1891 tarihli bir İngiliz diplomatik yazışmasına yansıyan Akçadağ kazasında yaşanan bir olay dikkat çekmektedir. Diplomatik yazışmaya yansıdığı kadarıyla yaşanan bu olay şu şekilde gelişmiştir: Akçadağ Kürtleri, mahkûmları kaçırmak üzere kaza hapishanesine baskın yaptıkları sırada Malatya Sancağı İdare Meclisi üyesi Katolik bir Ermeni olan Kirkor Efendi'yi de katletmişlerdir. Bu hadise üzerine mutasarrıf, hapishane baskını yapanların köyünü askerlerle kuşatmıştır. Askerler ile hapishane baskını düzenleyenler arasında çatışma çıkmıştır. Neticede lider konumunda olan kişi ile birlikte hapishanedeki kaçan birkaç kişi tutuklanmıştır. Köyde yaşanan çatışma sırasında bir kişi ölmüş ve üç kişi de yaralanmıştır. Askerler arasında ise herhangi bir zayıf yaşanmamıştır. Hapishane baskını ve Kirkor Efendi'nin öldürülme hadisesinden iki Ermeni de tutuklanmıştır⁴⁷. Ermenilerin neden tutuklandıklarına dair gerek bu yazışmada ve gerekse başka belgelerde bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Hatta bu diplomatik yazışmada, tutuklanmaya dair bir delilin bulunmaması olduğundan bahsedilmektedir. Bu olay hakkında tafsilatlı bir bilgiye sahip olmamakla beraber, bu olay Akçadağ'da Ermenilerle Kürt aşiretler arasında bir meselenin var olduğuna da işaret etmektedir. Nitekim Malatya'da olaylar yaşandığı sırada Akçadağ'da Ermenilerin kışkırtmaları sonucu olayların yaşanması bu kanaatimizi doğrulamaktadır.

Malatya'da Ermeni isyanının ilk emareleri 1 Kasım 1895 (R. 20 Teşrin-i Evvel 1311) tarihinde görüldü. Bu tarih cuma gününe rast gelmekte olup, o gün Ermeniler ekseriyetle dükkânlarını kapalı tutarken, sadece Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinden dört beş dükkân sahibi hükümet konağı yakınında bulunan dükkânlarını açmaları, Müslüman halkı endişeye ve şüpheye sevk etti. Bu sebeple cuma namazı vakti bazı Müslümanlar, cemaati korumak amacıyla cami kapılarında nöbet tuttular. Hatta Müslümanların tedbirli davranmaları yaşanacak bir felaketin de önüne geçmiş oldu. Cuma namazı esnasında camii etrafında dolaşan bazı Ermeni fedaileri, Müslümanların tedbirler aldıklarını fark ederek herhangi bir eylemde bulunmayı göze alamamışlardır. Bunun üzerine mahallî yöneticiler, Ermenilerin bir fitne ateşi yakmalarının önüne geçmek amacıyla Ermeni cemaatinin ileri gelenleriyle ve ruhani reisleriyle üç gün boyunca çeşitli görüşmeler yaptılar. Bu görüşmelerde mahallî yöneticiler, kapalı bulunan

⁴⁶ H. Yılmaz, *age.*, s. 84.

⁴⁷ B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. III, s. 68-69.

dükkânların açılması ve asayiş ihlal edecek tutum ve davranışlardan kaçınmaları yönünde Ermeni temsilcilerine uyarılarda bulundular⁴⁸.

Mahallî yöneticilerin tüm ikna çabalarına rağmen, 4 Kasım 1895 (R. 23 Teşrin-i Evvel 1311) Pazartesi günü Hatab pazarında Ehlican oğlu Berber Serkis'in Poskiran köyünden Hamo isimli bir Müslüman şahsı tıraş yaptığı sırada boğazını keserek öldürmesi, bütün bu girişimleri boşa çıkardı. Bu feci olayın kısa zamanda çevrede duyulması, zaten son günlerde şehirdeki havadan tedirgin olan Müslüman halkın galeyana gelmesine⁴⁹ ve katil Berber Serkis'i öldürmelerine yol açtı. Böylece şehirde halk arasında Müslüman–Ermeni çatışması başlamış oldu. Ermeniler toplu hâlde kilise ve evlere savunma amaçlı çekilmeye başladılar. Bu sırada kargaşayı önlemeye çalışan asker ve jandarma üzerine de Ermeniler mermi yağdırmaya başladılar. Ancak halkın karşı müdahalede bulunması ve şehre yakın yerlerde bulunan aşiretlerin de yardıma gelmesi karşısında Ermeniler mukavemet edemediler. Bunun üzerine evlerde bulunan Ermeniler de kiliseye sığınmak amacıyla harekete geçtiler ve evlerinde bulunan mühimmatı da Müslümanların eline geçmemesi için yakmaya çalışmaları, şehirde büyük bir yangının meydana gelmesine sebep oldu. Ayrıca cephane yönüyle de zayıflayan Ermeniler, asker ve Müslüman halkın da kuvvetli müdahalesi karşısında dirençleri kırıldı⁵⁰. Bu şartlar altında Ermenilerin bir kısmı isyan kalkışmasından vazgeçtiler ve hükümet konağına sığındılar. Müslüman halk ise, meydana gelen olaylar sırasında 15 Müslümanın hayatını kaybetmesi sebebiyle büyük bir infial içerisinde olup, Ermenilerin hükümet konağına sığındıklarını haber alır almaz öfkeye kapılarak hükümet konağına doğru saldırıya geçtiler. Bu saldırılar sırasında da Ermenilerden 8-10 kişi hayatını kaybetti. Zaten şehirde güvenliği sağlamak için sadece 65 askerin bulunması olayların bir türlü kontrol altına alınmasını mümkün kılmamaktaydı. Yine şehirdeki olayları haber alan aşiretlerin de şehre gelmiş olması şehrin güvenliğini büsbütün tehlikeye soktu. Bütün bu durumları göz önüne alan Malatya Mutasarrıfı vilayet merkezinden asker talebinde bulundu⁵¹.

Şehir içerisinde gündüz başlayan olaylar, gece de devam etti. Günün sonunda felaketin boyutları da büsbütün ortaya çıkmaya başladı. Gün boyu devam eden olaylar neticesinde, Ermeniler arasında tahminen 50-60 civarında ölü ve Müslümanlar arasında da bir miktar ölü

⁴⁸ DAGM, *Ermeni İsyanları*, C. II, s. 109-122, 343-357 (BOA. Y. PRK. ASK. 109/69); H. Yılmaz, *agt.*, s. 85-86.

⁴⁹ Büyükelçi Sir P. Currie'nin M. Salisbury'e gönderdiği raporda, olayların gelişiminden bahsetmeyerek, sadece Müslümanların başlattığı olaylar karşısında Ermenilerin evlerine kapandıklarını söylemektedir. *bk. Turkey no 2(1896), Correspondence Relative to the Armenian Question and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey*, no 534, s. 326.

⁵⁰ DAGM, *Ermeni İsyanları*, C. II, s. 109-122, 343-357 (BOA. Y. PRK. ASK. 109/69).

⁵¹ DAGM, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895)*, C. I, Ankara, 2008, s. 218-219, 419 (BOA. A. MKT. MHM., 657/9-1).

bulunmaktaydı⁵². Olayların başladığı zamana göre ölü sayısındaki bu artışın meydana geldiğini gören ve telaşa kapılan mutasarrıf, vilayet merkezine yeni bir telgraf çekerek Ermenilerin bu kan dökücü hareketlerinin kasaba halkını galeyana getirdiği ve daha büyük felaketlerin yaşanabileceği ihtimaline karşı asker sevkini bir an önce yapılmasını talep etti⁵³.

Bu acil yardım talebinin karşılanması için İstanbul'da çalışmalar devam ederken, 7 Kasım günü sabah vakti Malatya'da önemli bir gelişme yaşandı. Askerin aldığı tedbirler ve yapılan nasihatler neticesinde erkek ve kadın olmak üzere yaklaşık 2500 Ermeni silahlarını bırakarak teslim olmayı kabul etti. Asker, teslim olanların güvenliğini sağlayabilmek için onları kışlaya yerleştirdi ve yiyecek malzemesi dağıttı⁵⁴. Malatya'da bu olumlu gelişmeler yaşanırken aynı gün içerisinde Sadareten de askerî destek için olumlu cevap geldi. Buna göre, olayların sona erdirilmesi amacıyla acil olarak iki bölük asker ve bir remont bölüğünün sevk edildiği bildirildi⁵⁵.

Teslim olanlar dışında kiliseye sığınmış olan ve hâlâ silah bırakmayan yaklaşık 3000 Ermeni bulunmaktaydı. Teslim olmayan Ermeniler, şehre gelmiş olan Kürt aşiretlerinden can güvenliği açısından çekinmekte olduklarını ve bu aşiretlerin kontrol altına alındıkları takdirde silah bırakabileceklerini bildirdiler⁵⁶. Ancak aynı günün gecesinde saat bir civarlarında Ermeniler, kilise etrafında bulunan askerlere ateş açmaları üzerine bir kez daha çatışma yaşandı. Bu çatışma sonunda asker kontrolü sağladı ve Ermenilerin teslim olmasına muvaffak oldu. Maalesef bu çatışma sırasında da iki kilise ile birkaç ev yandı⁵⁷. Bu arada Ermenilerden ele geçirilen el kumbaraları ile çeşitli silahların bir kısmı Kürt aşiretler tarafından kaçırılmışsa da, bir hayli silah ise redif askerî deposunda muhafaza altına alındı. Ayrıca idare meclis azası Artin Efendi'nin evine yapılan baskın sonucunda çok sayıda gizli evrak ve el kumbaraları bulundu⁵⁸.

Malatya'da 4 Kasım'da Ermenilerin başlattığı isyan hareketi 7 Kasım gecesine kadar devam etmiş olup, şehirde çıkan olaylar neticesinde 150 Müslüman ve 359 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Olaylar sırasında meydana gelen yangınlar neticesinde 450 hane yanmıştır⁵⁹.

⁵² Bir önceki dipnotta yer verilen belgede Müslümanların ölü sayısını bir miktar olarak ifade edilmesi sebebiyle bir rakam verilmesi mümkün olmadı. Ancak belgede isyanın ilk safhasında Müslümanların ölü sayısı 15 kişi olarak verildiği dikkate alındığında, ölü sayısının asgari 15 kişi olmak üzere bir miktar üzerinde olduğu söylenebilir.

⁵³ DAGM, *Ermeni İsyânları*, C. I, s. 219, 420 (BOA. A. MKT. MHM., 657/9-2). Mamuratülaziz Vali Vekili de 5 Kasım 1895 (R. 24 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgrafi ile asker sevkî talebini Sadarete bildirdi. DAGM, *Ermeni İsyânları*, C. I, s. 220, 421 (BOA. A. MKT. MHM., 657/9-3).

⁵⁴ DAGM, *Ermeni İsyânları*, C. I, s. 217-218, 418 (BOA. Y. PRK. UM., 33/51).

⁵⁵ DAGM, *Ermeni İsyânları*, C. I, s. 220-221, 422-423 (BOA. A. MKT. MHM., 657/9-4, 9-5).

⁵⁶ H. Yılmaz, *agt.*, s. 95.

⁵⁷ DAGM, *Ermeni İsyânları*, C. I, s. 217-218, 418 (BOA. Y. PRK. UM., 33/51).

⁵⁸ DAGM, *Ermeni İsyânları*, C. II, s. 109-122, 343-357 (BOA. Y. PRK. ASK. 109/69).

⁵⁹ H. Yılmaz, *agt.*, s. 97-98. H. Yılmaz, bu bilgileri Celal Yalvaç'ın 14-16 Mart 1985 tarihleri arasında Görüş gazetesinde "Tarih-i Vukûat-ı Malatya" başlıklı yazısına atıf yaparak vermektedir. Bu rakamlar dışında sadece Malatya olaylarına ait ölü, yaralı ve zayıat hakkında resmi yazışmalara yansıyan bir bilgi tespit etmemiz mümkün olmadı. Bu hususta, Currie'nin Salisbury'e gönderdiği raporda, Malatya'daki olayların 4-9 Kasım günlerinde

Malatya’da olaylar devam ettiği sırada sancağa bağlı Hısnımansur (Adıyaman) kazasına da olaylar sıçradı. 7 Kasım 1895 (R. 26 Teşrin-i Evvel 1895) tarihinde Hısnımansur’un Kale Mahallesi’nde Ermeniler tarafından atılan silahla iki Müslümanın ölmesi kasabada olayların çıkmasına sebep oldu. Kasabada karışıklıklar sırasında Müslümanlar da bir Ermeni’yi öldürdüler ve dükkânlarını yağmaladılar. Askerler kasabada sükûneti sağlamaya çalışırken bu defa da kasabaya bir takım Kürt ve aşiret mensubu insanların gelmesiyle olaylar yeniden alevlendi. Bu şekilde olayların şiddetlenmesi sonucunda kasabada ciddi kayıplar yaşandı. Müslümanlar arasında 40 ölü ve 25 yaralı, Ermeniler arasında 150 ölü ve 50 yaralı bulunmaktaydı. Nihayet Ermeniler silahlarını bırakmayı kabul ettiler ve can güvenliklerinin sağlanması için Müslümanların evlerine yerleştirildiler ve yiyecek dağıtıldı. Kasabada sükûneti sağlamak üzere bir gün içerisinde silah altına alınan rediflerle kasabada asayiş sağlandı ve dışarıdan gelen bir takım Kürt ve aşiret mensupları kasaba dışına çıkarıldı. 15 Kasım günü itibarıyla kasabada asayiş tamamen sağlanmış oldu⁶⁰.

4.3. Harput İsyanı (7 Kasım 1895)

1891 yılında Ermeni komiteleri Harput ve Palu civarındaki köylerde, yakında Fransa, Rusya veya İngiltere devletlerinden birisinin Ermenilerin yardımına geleceğini ve kendilerini Osmanlı’nın elinden kurtaracağı hakkında propagandalarda bulunmaları⁶¹, Harput ve çevresinde ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerinin bu tarihlerde başlamış olduğuna işaret etmektedir. Yine 28 Ağustos 1892 tarihli bir İngiliz diplomatik yazışmasında, Harput’ta meydana gelen olaylardan sorumlu tutularak mahkeme yapılmadan 10 aydır tutuklu olarak bulunan 40 Ermeni kökenli kişiden bahsedilmektedir⁶². Bu sayıda bir Ermeni tutuklunun bulunması, Harput ve çevresinde Ermenilerin örgütlü hâle geldiklerini ve faal durumda olduklarını göstermektedir. Nitekim İngiliz Konsolosluğu’nun 1893 yılına ait bir yazışmasından, Merzifon’da bulunan Ermeni

yaşandığını ifade etmektedir. Türkler ve Kürtlerin 6 gün boyunca Hıristiyanlara saldırarak öldürme ve yağma yaptıklarını söylemektedir. Öldürülenlerin sayısını kadın ve çocuklarda dâhil olarak tahminen 3000 kişi olarak vermektedir. Ermenilerin maddi kayıplarını da 120.000 frank olarak göstermektedir. *bk. Turkey no 2(1896), Correspondence Relative to the Armenian Question and Reports from Her Majesty’s Consular Officers in Asiatic Turkey*, no 534, s. 326. Hewsen’de tahminen bu rapora dayanarak Malatya’daki olayların 4-9 Kasım tarihlerinde yaşandığını ve bu tarihler arasında Ermeni mahallesinin yağmlandığını ve 3000 kişinin hayatını kaybettiğini söylemektedir. Robert H. Hewsen, “Golden Plain: The Historical Geography Tsopk/Kharpet”, *Armenian Tsopk/Kharpet*, Ed. Richard G. Hovannisian, California, 2002, s. 49-50. Malatya’da Ermenilerin kayıpları 3000 kişi iddiasına karşılık, Diyarbakir, Mamuratülaziz ve Sivas Vilayetlerinde Ermenilerin Müslümanlara yönelik saldırıları ve yaşanan insan kayıplarına yönelik olarak Erkan-ı Harbiyye İkinci Feriki Abdullah İbn-i Rüstem tarafından hazırlanan 25 Ocak 1896 (R. 13 Kânûn-ı Sâni 1311) tarihli raporda, Mamûretülaziz vilayeti dâhilinde meydana gelen Harput, Malatya ve Arapkir olaylarında Ermenilerden ölen insan sayısı toplam 2150 kişi, yaralı sayısı 263 kişi olarak verilmektedir. *bk. DAGM, Ermeni İsyamları*, C. II, s. 109-122, 343-357 (BOA. Y. PRK. ASK. 109/69). Bu rakamlar dikkate alındığında, vilayette toplam ölen Ermeni sayısı İngiliz Büyükelçilik raporunda verilen rakamın altında kalmaktadır. Dolayısıyla İngiliz Büyükelçiliğinin verdiği rakamların hayli abartılı olduğu söylenebilir.

⁶⁰ DAGM, *Ermeni İsyamları*, C. II, s. 21-22, 267 (BOA. Y. PRK. UM., 33/85).

⁶¹ M. Şaşmaz, *age.*, s. 343.

⁶² Sir Clare Ford’un, İngiliz Dış İşleri Bakanlığı ile yaptığı yazışmada yer almaktadır. B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. III, s. 127.

Hınçak Komitesinin bir şubesinin de Harput'ta bulunduğunu öğrenmekteyiz⁶³. Harput ve çevresinde bu örgütün illegal faaliyetleri mahallî yöneticiler tarafından da yakından takip edilmekte olup, bu maksatla bazı tutuklamalar gerçekleşti. 1893 ve 1894 yıllarında Harput, Eğin ve Arapkir'de yapılan tutuklamalar sonrasında yapılan mahkeme sonucunda, bazı siyasi tutuklular sürgüne dahi gönderildi⁶⁴.

1895 yılının ortalarına gelindiğinde Harput'ta Hınçak Komitesinin iyiden iyiye faaliyetlerinde bir yoğunlaşma görülmektedir. Hatta Hınçak Komitesinin bu faaliyetlerinden İngiliz Yardımcı Konsolos Mr. Graves'ın dahi duyduğu tedirginliği, Sir P. Currie'ye gönderdiği mektupta da ifade etmiştir. Mr. Graves mektubunda, Hınçak Komitesinin Harput'taki faaliyetleri hakkında şu bilgileri vermektedir⁶⁵:

Harput'ta Hınçak Komitesine mensup faal birkaç komitacının bir ihtilal komitesi tertiplemeye çalıştıkları ve belli ölçüde de başarı sağladıkları, Ermenileri şiddete yönelmeleri için tahrik ettikleri, özellikle siyasi suçluların af edilerek salıverilmelerinden sonra komitenin eylemlerinin daha şiddete yöneldiği, hatta hapishaneyi basarak mahkûm olan 6 arkadaşlarını kurtarmayı planladıklarını yazmaktadır. Ayrıca çok kalabalık bir grupla Mezre'ye gittikleri ve piskoposun nasihatle bulunarak dağılmalarını söylemesi üzerine de piskoposu tehdit ettikleri, sağa sola bildiriler astıkları ve kendilerine karşı olanları da öldürmekle tehdit ettikleri, böyle devam ederse büyük olayların çıkacağından endişe ettiğini ve hükümet müdahale etmedikçe olayların duracak gibi gözükmediği hususlarına da önemle dikkat çekmektedir.

Mr. Graves'ın mektubunda verdiği bu bilgiler aslında gelecekteki bir isyan hareketinin de habercisidir. Nitekim mektupta ifade edildiği gibi komitacıların gün geçtikçe daha şiddete yönelmeleri şehirdeki gerginliği de artırmaktaydı. Hatta düzenledikleri eylemler sadece Müslümanlara yönelik olmayıp, kendi davalarına hizmet etmeyen herkesi de kapsamaktaydı. Örneğin, Rahip Barnam'a gelen bir komitacı, onun yazıhanesinde bulunan baskı makinesini istemiş ve vermediği takdirde yazıhanesini basarak zorla alacağı yönünde tehdit etmiştir⁶⁶.

Harput'ta yaşanan gerginliklerden biri de Harput'un hemen yanı başında bulunan Hüseyin köyündeki kilisede çan çalınması meselesidir. Birkaç yıl önce köyün kilisesine Ermeniler bir çan asarak çalmaya başladılar. Bu duruma karşı çıkan bölgedeki yetkili bir askerî görevli valiye şikâyette bulundu. Bu şikâyet üzerine vali de İstanbul'a durumu arz etti.

⁶³ 4 Haziran 1893 tarihinde Mr. Graves'ın Sir Clare Ford'a Harput'tan yazdığı mektupta bahsedilmektedir. B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. III, s. 216-217.

⁶⁴ M. Şaşmaz, *age.*, s. 344.

⁶⁵ B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. IV, s. 180-181.

⁶⁶ Rahip Barnam, 9 Ağustos 1895 tarihinde Yardımcı Konsolos Boyacıyan'a giderek şunları söylemiştir: 400 Ermeni tarafından seçilmiş bir temsilciyim. Bir adam gelerek baskı makinesini bize vereceksin, eğer vermezsen yazıhanemi basarak zorla alacakları tehdidinde bulundu. Bunun üzerine şikâyet ettim ve tutuklandı. *bk.* B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. IV, s. 204-205.

Hükümetten gelen emir, Hüseyinik'de çanın çalınmasının durdurulmasına yönelik olup, bu emre uygun şekilde çan çalınmamaya başlandı. 1895 yılının Ağustos ayına gelindiğinde çan meselesi yeniden gündeme geldi ve kalabalık bir Ermeni cemaati kiliseye giderek çanı çaldılar. Bu durumu haber alan Müslüman halk valiye şikâyetinde bulundular. Vali, Ermenilerden İstanbul'dan emir gelinceye kadar çanın bir daha çalınmamasını istedi. Ancak Ermeniler bu emri dinlemeyerek çanı çalmaya devam ettiler⁶⁷.

Ekim ayında artık Harput'ta Müslümanlar ile Ermeniler ikide bir karşı karşıya gelmeleri yakında ciddi olayların yaşanacaklarını habercisi olduğunu göstermekteydi⁶⁸. Bu gerginliğin kaynağı sadece şehir içerisindeki ilişkilerle de sınırlı değildi. Örneğin, İstanbul'da yaşanan Ermeni olayları dahi Harput'ta akis bulmuş ve iki taraf arasında gerginliğin yaşanmasına sebep olmuştur⁶⁹.

Harput'ta bir isyan hareketine dönüşen olaylar şu şekilde başlamıştır: 7 Kasım 1895 (R. 26 Teşrin-i Evvel 1895) Perşembe günü saat on buçuk civarında Harput'a bağlı Kesrik köyünde yaşayan Ermeni eşrafından Bağcıyan Kirkor Efendi'nin evinde toplanan birkaç Ermeni şahıs sarhoş olduktan sonra, revolver silahla rastgele ateş etmeleri sonucunda⁷⁰, ulemadan İstanbullu-zâde Mustafa Efendi'yi ayağından, Bekir Efendi-zâde İsmail Efendi'yi elinden ve Vertetilli Ali Efendi'yi dahi kolundan yaralamışlardır. Zaten Harput'ta Ermenilerin birkaç gündür dükkânlarını kapalı tutmakta olmaları, şehirde bir tedirginliğe sebep olmaktadır. Bu ruh hâli içerisinde bulunan Müslüman halk, bu hadiseyi duyar duymaz hemen harekete geçti ve olayın geçtiği köyde Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir çatışma yaşandı⁷¹. Kesrik'de Müslümanlarla Ermeniler arasındaki bu çatışmayı haber alan vilayet yönetimi hemen bir redif binbaşısı komutasında bir bölük redif askeri sevk etti. Ayrıca alaybeyi ile merkez tabur ağası da olay mahalline süratle intikal ettiler. Askerin aldığı tedbirler sonucu olay kontrol altına alındı ve Bağcıyan Kirkor Efendi de tevkif edildi⁷². Kesrik'de yapılan polis tahkikatı neticesinde meydana gelen çatışmada Ermenilerden erkek ve kadın 30 ölü ve 10 yaralı, Kürtlerden 10 ölü, köyün yerlisi olan Müslümanlardan 4 yaralı olduğu, 25 Ermeni evinin yandığı ve Ermenilerin emval ve eşyalarının yağma edildiği tespit edilmiştir⁷³.

⁶⁷ Ermeniler çanı çalmaya devam etmekteki ısrarlarını şu gerekçeye dayandırmaktaydılar: Harput'un birçok köyünde ve Mezre'de çan çalınırken köyün 4/5'i Ermeni olan Hüseyinik'de çanın çalınmaması için hiçbir sebep yoktur. bk. B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. IV, s. 204-205.

⁶⁸ B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. IV, s. 311, 387-388, 462.

⁶⁹ B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. IV, s. 460, 535.

⁷⁰ The New York Times gazetesinde de olayın başlangıcı mahalli yöneticilere dayanılarak bu şekilde verilmiştir. Ancak gazetede dikkat çeken bir hususta, ateş açanları Ermeni isyancılar olarak tanımlamış olmasıdır. Bu ifadede de anlaşılmaktadır ki, Ermenilerin bu ateş açmalarının kasten ve bir fesat çıkarma amaçlı olduğudur. bk. *The New York Times*, November 15, 1895.

⁷¹ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 109-122, 343-357 (BOA. Y. PRK. ASK. 109/69).

⁷² DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 71-72, 310 (BOA. HR. SYS, 2811/1 -2).

⁷³ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 17-18, 262-263 (BOA. Y. PRK. UM., 33/95).

Bu olaydan haberdar olan civardaki Kürtler toplanarak Hüseyin köyüne geldiler. Ancak köyün Kilise ve Maşadlık mahallelerinden ateş açıldı. Ermenileri muhafazaya gelen askerlerden biri açılan bu ateş sonucu hayatını kaybetti. Köye gelmiş olan Kürtler bu hadise karşısında galeyana geldiler ve bir çatışma yaşandı. Asker güçlkle çatışmayı sonlandırdı ve Kürtleri teskin ederek geri çekilmelerini sağladı. Polisin yaptığı tahkikat sonucuna göre kayıplar şu şekildedir: Ermenilerde 90'dan fazla ölü, 20-30 civarında yaralı, 15 evin yandığı, Kürtler arasında 15 ölü bulunduğu ve Kürtlerin ölümlerini alıp götürdükleri tespit edilmiştir⁷⁴.

Kesrik ve Hüseyin'te meydana gelen bu karışıklıklar, Harput'un Mornik ve Sürsürü köylerine de sirayet etmiş ve orada da yaşanan çatışmalarda meydana gelen kayıplar şu şekildedir: Mornik köyünde Ermenilerden 2 ölü ve 3 yaralı, Müslümanlardan 2 ölü; Sürsürü köyünde Ermenilerden 5 ölü ve 4 yaralı bulunduğu, bu köylerde de gasp ve hırsızlıklar ile yangınlar dahi meydana geldiği tespit edilmiştir⁷⁵.

Kesrik'de yaşanan olay, son günlerde Ermenilerin tutumlarıyla iyiden iyiye Harput'ta hissedilmeye başlanılan isyan hareketinin de bir bahanesi ve ilk kıvılcımı olmuştur. Kesrik'den Harput'un diğer köylerine sıçrayan olaylar, artık 10 Kasımdan itibaren şehirde de başlamıştır. Bu sırada Ermeniler, Batı kamuoyunun dikkatini daha fazla çekebilmek ve olayların sadece Türk ve Kürtler ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmalardan ibaret olmadığı, Müslümanların tüm Hıristiyanları hedef aldıkları izlenimi oluşturmak için çeşitli provokasyonlar dahi düzenlemişlerdir. Bu maksatla, bazı Ermeniler başlarına sarık sararak hoca kıyafetinde Kürtlerin yanlarına sokulmuş ve "...hâin olan Ermenilerin hânesi şunlardır ne duruyorsunuz urunuz..." diye Kürtleri yanıltmaya ve Süryaniler üzerine saldırtma yönünde tahriklerde bulunmuşlardır⁷⁶. Nitekim şehirde yaşanan çatışmalarda asırlardan beridir muî ve sadık olan Süryani cemaati de maalesef olumsuz etkilenmiş ve olaylar sırasında Süryani cemaatine mensup 9 kişi hayatını kaybetmiş ve 8 kişi de yaralanmıştır⁷⁷. Süryani cemaati, yaşanan bu insani kayıplar ile mallarının yağmalanması ve kiliselerinin tahrip edilmesinden Ermenileri sorumlu tutmuşlardır⁷⁸.

⁷⁴ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 17-18, 262-263 (BOA. Y. PRK. UM., 33/95).

⁷⁵ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 17-18, 262-263 (BOA. Y. PRK. UM., 33/95).

⁷⁶ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 34-35, 280-281 (BOA. Y. PRK. UM., 33/83-1). Bu olayların iç yüzüyle ilgili olarak, Süryanilerin masum ve mağdur olduğunu ifade eden bir tezkere, Mamuratülaziz'de mukîm olarak bulunan Süryani-i Kadim Patrik Vekili ile muteberânından 9 kişinin imzasıyla 20 Aralık 1895 (R. 8 Kânûn-ı Evvel 1311) tarihinde Dersaadet Süryani-i Kadim Patrikliği Vekâletine gönderilmiştir. bk. DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 83-84, 321 (BOA. HR. SYS., 2820/4-1). Ayrıca bu tezkere, Dersaadet Süryani-i Kadim Patrikliği Vekâletinin takriri ile birlikte Adliye Nezâreti vasıtasıyla Sadârete takdim edilmiştir. bk. DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 84-85, 322 (BOA. HR. SYS., 2820/4-2).

⁷⁷ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 34-35, 280-281 (BOA. Y. PRK. UM., 33/83-1).

⁷⁸ Bu hususta, Mamuratülaziz Süryani-i Kadim Patrik Vekili ile muteberânından 9 kişinin imzasıyla Dersaadet Süryani-i Kadim Patrikliği Vekâleti'ne gönderilen tezkerede; "...Ermeni milletinden başlarına sarık sararak hoca kıyâfetine girerek Kürdleri teşvik ve tahrikle çend nefer dahî milletimizden katl ve bi'l-cümle emvâl ve eşyâlarımızı yağmâ ve eşyâ-yı magsûbemizin numûneleri Ermeni merkûmların hânelerinden zuhûr eylediğinden başka kilisemizi dahî külliyyen yağmâ eylemiş olduklarından..." ifadeleriyle Süryanilerin gördükleri zararlarda Ermenilerin

Bu şikâyetleri dikkate alan Vali Rauf Paşa yaptırdığı tahkikat neticesinde, yağmalanmış kilise eşyalarının bir kısmını Ermenilerin evlerinde bulunduğunu tespit etmiş ve bu yağmalama ile ilgili olarak 15 Ermeni yakalanarak adliyeye teslim edilmiştir⁷⁹.

10-11 Kasım'da Harput'ta yaşanan olaylarda Ermeniler arasında 27 ölü ve 28 yaralı, Kürtler arasında 8-10 civarında ölü bulunmaktaydı. Meydana gelen yangın bütün çabalara rağmen sabaha yakın söndürülebilmiştir. Yangın neticesinde Ermenilere ait 100'den fazla ev, Müslümanlara ait 4 ev, 2'si erkek ve 2'si kız olmak üzere Protestanlara ait 4 mektep ve 1 kilise yanmıştır⁸⁰. Ancak kayıplarla ilgili olarak bu resmi kayıtlara karşılık, daha çok Amerikalı misyonerlere, yerli Hıristiyan din adamlarına ve Ermeni iddialarına dayandırılarak birbirinden çok farklı ve oldukça abartılı rakamlar da verilmektedir⁸¹.

11 Kasım'da askerin aldığı tedbirler sonucunda Kürtler şehirden çıkarıldılar. Ancak bir gün sonra sabah vakti Dersim tarafından 2000 kadar bir Kürt topluluğu gelerek şehri kuşattılar. Bunun üzerine mahalli yöneticiler tarafından Kürtlere yapılan nasihatler olumlu sonuç verdi ve

soyumluluklarının olduğu gözler önüne serilmiştir. bk. DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 83-84, 321 (BOA. HR. SYS., 2820/4-1).

⁷⁹ Dersaadet Süryani-i Kadim Patrik Vekili Ser-Piskopos tarafından 23 Haziran 1896 (R. 11 Haziran 1312) tarihinde Sadâret'e takdim kılınan taktirde, suçluların yakalandığından duyulan memnuniyeti, Padişaha hayır dualar ile Sadâret'e ve Vali Rauf Paşa'ya teşekkür edilmektedir. bk. DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 152-154, 391-393 (BOA. HR. SYS., 2812/2-1, 2-2, 2-3).

⁸⁰ Ermeni kayıpları ile ilgili rakamlar, Mamurâtulaziz Vali Vekili Emirî Bey'in 12 Kasım 1895 (R. 31 Teşrin-i Evvel 1311) tarihinde Hariciyye Nezâretine telgraf ile bildirdiği rakamlardır. bk. DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 34-35, 280-281 (BOA. Y. PRK. UM., 33/83-1). İngiliz Büyükelçiliği, Osmanlı askerlerinin karışıklıkları önlemede çaba sarf etmediği, hatta askerlerin bizzat Protestanların bulunduğu mahalleye saldırdığı ve misyoner mallarının tahrip edilmesine iştirak ettikleri iddialarında bulunmuştur. Bu suçlamalara karşılık Osmanlı Hükümeti ise; iddiaların tamamen delillerden yoksun olduğunu, yabancıların korunması için askerlerin ellerinden geleni yaptığını, karışıklıkların başladığı sırada yangının çıktığını, Harput'ta 300 evin birbirine yakın olması sebebiyle yangının kısa zamanda büyüdüğünü, suyun azlığı sebebiyle yangının birkaç saat sürdüğünü ve askerlerin büyük çabasıyla yangının daha büyük zararlara yol açmadan söndürüldüğünü savunmuştur. bk. *Turkey no 8(1896)*, *Further Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey*, no 191, s. 167-168; inclosure 1 in no 200, s.173.

⁸¹ İngiliz Büyükelçiliğinde görevli tercüman olarak bulunan Adam Block tarafından hazırlanan 16 Kasım 1895 tarihli memorandumda, Harput'ta görevli komutanın telgrafına dayandırdığını iddia ederek can ve maddi kayıpları şu şekilde vermiştir: Hıristiyanlar arasında 150 ölü ve 10 yaralı, Müslümanlar arasında 37 ölü ve 18 yaralı bulunmaktaydı. Ayrıca 2 asker de çatışmalar sırasında hayatını kaybetmiştir. 119 Ermeni aile Amerikan misyonerlerine ait depoya sığınmıştır. Ayrıca Müslümanların evlerine, kilise ve camilere sığınan çok sayıda Hıristiyan bulunmaktadır. bk. B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. IV, s. 567-568. 30 Ocak 1896 tarihinde İngiliz Büyükelçi Sir P. Currie'nin M. Salisbury'e altı devletin büyükelçilik temsilcilerinin Katolik rahiplere ve Protestan misyonerlere dayanarak hazırladıkları raporu göndermiştir. Bu rapora göre; 10-11 Kasım'da Harput'ta yaşanan olaylarda 500'den fazla ölü sayısı verilmektedir. Ancak yaralı sayısı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. bk. *Turkey no 2(1896)*, *Correspondence Relative to the Armenian Question and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey*, no 534, s. 297. Harput'ta yaşanan olaylarla ilgili olarak The New York Times gazetesi olayları çarpıtmakta ve Amerika kamuoyunda bir infial oluşturmak amacıyla, kayıplarla ilgili olarak farklı zamanlarda oldukça abartılı rakamlar vermesiyle dikkat çekmektedir. Örneğin, 4 Ocak 1896 tarihli nüshada; Harput ve Diyarbekir genelinde 8050 Ermeni evinden oluşan 176 köy ve kasaba tamamen yandı. Bu köy ve kasabalarda yaşayan 92.000 Ermeni'den 15.845'i öldürüldü. bk. *The New York Times*, January 4, 1896. Bir diğer nüshada; Ekim-Kasım ayları boyunca Türkiye'nin doğusundaki bölgelerde Müslüman nüfus, hükümetin yardımıyla 30.000-40.000 arasındaki Gregoryen ve Protestan Ermeni'yi öldürdü. Bk. *The New York Times*, February 10, 1896. Bir başka nüshada; Harput'un 59 yerleşim yerinde Ermenilerden öldürülen insan sayısını toplam 7423 kişi olarak vermektedir. bk. *The New York Times*, February 16, 1896.

herhangi bir olay meydana gelmeden geri çekilmeyi kabul ettiler⁸². Bu arada kolluk kuvvetleri ise şehirde yaşanan olaylarla ilgisi olduğu tespit edilen 100'den fazla Kürt'ü tutukladı⁸³.

Harput'ta yaşanan bu olaylardan sonra, Harput'ta sakin bulunan Ermeni cemaatinin birinci ve ikinci derecede tüccar ve eşrafından 59 kişi Zulumyan Kasbar ve Zulumyan Kivork öncülüğünde bir araya gelerek, 18 Kasım 1895 (R. 6 Teşrin-i Sâni 1311) tarihinde Sadârete ve Hariciye Nezâretine telgraf çektiler. Bu telgraflarda özetle şu hususlara yer verilmiştir: Amerikan Mektebi 30-40 yıldan beridir Harput'ta faaliyet göstermektedir. Mektepte bulunan misyonerler, çocuklarımızı fikren ve mesleken doğru yoldan çıkarmaktadırlar. Memleketimizde ikamet etmeleri, umumi huzur ve saadetimize zarar verecektir. Yardımlarına ihtiyacımız bulunmamakta olup mektebin bir an önce kaldırılmasını talep etmekteyiz⁸⁴.

Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinin bu talepleri, Harput'taki olaylardan bir hafta sonraya rast gelmesi çok manidar görülmektedir. Ermenilerin bu itirafları, Amerikan misyonerlerinin Ermeni olaylarındaki etki ve katkılarını inkâr edilemeyecek şekilde ortaya koymaktadır.

4.4. Arapkir İsyanı (9 Kasım 1895)

Harput sancağına bağlı olan Arapkir kazası, vilayet içerisinde ve hatta başka vilayetlerden daha önce ayrılıkçı Ermeni örgütlenmesinin yapıldığı bir merkez olarak dikkat çekmektedir⁸⁵. Burada Merzifon'da bulunan Ermeni Hınçak Komitesinin aktif bir şubesi bulunmaktaydı. Bu komite, faaliyetleriyle dikkat çekmekte, Türkler ile Ermeniler arasında gerginliğin oluşmasında da rol oynamaktaydı. Kazada bu gerginlik ortamının bulunduğu bir sırada, Nisan 1891'de Polis Komiseri Yusuf Efendi bir gece yarısı yapılan bir saldırı sonucunda öldürüldü. Komiserin vücudunda 15 hançer yarası olduğu tespit edildi. Olayın faileri olduğu öğrenilen 4 Ermeni şahıstan 3'ü tutuklanarak hapse atılırken, Daniel isimli şahıs kaçmayı başardı ve izini kaybettirdi⁸⁶.

Vilayet yönetimi, gerek bu olayın yansımalarından ve gerekse de aldığı istihbarattan, Arapkir'de gizli bir Ermeni komitesinin varlığını tespit etti. Kaymakamlığın yaptığı tahkikatlar neticesinde, kazadaki komitenin lider kadrosunda piskopos⁸⁷ ve Ermeni okulunun müdürü

⁸² DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 34-35, 280-281 (BOA. Y. PRK. UM., 33/83-1).

⁸³ B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. IV, s. 568.

⁸⁴ DAGM, *Ermeni-Amerikan İlişkileri*, C. II, s. 58-60, 218-220, 322-323, 532, 534 (BOA. A. MKT. MHM., 702/19-1, 19-2; 657/45-1, 45-3).

⁸⁵ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 5-6, 249 (BOA. HR. SYS, 2790/41-1).

⁸⁶ 28 Nisan 1891 tarihinde Dr. Barnum'dan Yardımcı Konsolos Boyacıyan'a yazılan mektupta bu olay anlatılmaktadır. bk. B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. III, s. 68-69, 85-86, 216-217.

⁸⁷ 28 Nisan 1891 tarihinde Dr. Barnum'dan Yardımcı Konsolos Boyacıyan'a yazılan mektupta, Arapkir'de bir piskoposun siyasi vaazlar verdiğiinden bahsetmektedir. Hatta birkaç gün önce verdiği bir vaazda, felçli birinin Hz. İsa

Shimavon'un olduğu öğrenildi. Piskopos halka verdiği etkileyici vaazlarıyla, Shimavon'da okulda Ermeni çocuklarına verdiği eğitimle ayrılıkçı düşünceleri Ermeni toplumuna empoze etmekteydiler. Bu durumu haber alan Müslümanlar, piskoposun kovulmasını istediler. Ermeniler ise, piskoposu ne pahasına olursa olsun koruyacaklarını söylemeleri, kasabada gerginliğin daha da artmasına sebep oldu. Bunun üzerine Vali, Arapkir'e merkez garnizondan askeri destekte bulundu. Arapkir'deki gerginlikten İstanbul'un haberdar edilmesi üzerine Padişah, Ermeni Patrikliğine baskı yaparak piskoposun Arapkir'den gönderilmesini sağladı. Ermeni komitesine üye olan 6 kişi tutuklanırken, Shimavon ise yakalanmamak amacıyla kaçarak izini kaybettirdi. Ancak kısa bir süre sonra Daniel ile birlikte Dersim dağlarında yakalanarak tutuklandılar. İki kaçak yakalandıkları sırada yanlarında büyük miktarda para, birçok silah ve bomba dahi bulunduğu görüldü⁸⁸.

Ermeni Hınçak Komitesinin bölgedeki ayrılıkçı faaliyetlerine vilayetin kolluk kuvvetleri göz açtırmamaya çalışmakta olup, bu sebeple zaman eylem hazırlığı içerisinde olan komite üyelerine karşı tutuklamalar gerçekleşmekteydi. Nitekim 1893 ve 1894 yıllarında Harput, Eğin ve Arapkir'de çeşitli tutuklamalar yapıldı. Hatta yapılan mahkeme sonucunda bazı siyasi tutuklular sürgüne dahi gönderildi⁸⁹.

1895 yılının yaz aylarında kolluk kuvvetlerini uzun süredir uğraştıran kanun kaçağı olan bir komite üyesinin evinde saklandığını haber alan polisler, evini kuşattılar ve teslim olmasını istediler. Ancak Ermeni ihtilalci teslim olmak yerine ateş açtı. Polislerin de karşı ateşte bulunması sonucunda ölü olarak ele geçirildi⁹⁰.

Arapkir kasabasında yaşayan Ermenilerin, kasaba dâhilindeki Müslüman nüfusa göre kalabalık olmaları ve sürekli kaza haricindeki yerlerle de irtibatlarını sürdürmeleri sebebiyle, kaza adeta bir ihtilal merkezi hâline gelmiş olup olaylar eksik olmamaktaydı⁹¹.

Komite üyeleri, isyan öncesinde mahallî yönetime silah bırakacaklarına dair bir teminatta bulunmalarına rağmen, bu sözlerinde durmayarak 9 Kasım 1895 (R. 28 Teşrin-i Evvel 1311) tarihinde Ermenileri kiliselere ve evlere çekilmeleri yönünde örgütlemişlerdir. Böylece asker üzerine kilise ve evlerden ateş açmaları ile isyan hareketi başlamıştır. Ermenilerin aralıksız ateş açmaları nedeniyle askeri müfrezelerin dahi mahalle aralarına hemen girmeleri

tarafından iyileştirilmesini anlatmıştır. Dr. Barnum bu vaazla, Avrupa'nın eliyle Ermeni halkının özgürlüğe kavuşmasının sembolize edildiğini yazmaktadır. bk. B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. III, s. 68-69.

⁸⁸ Shimavon hakkında Arapkir Kaymakamı yaptığı araştırma sonucunda, onun İran pasaportu taşımakta olduğu, ancak Rus vatandaşı olabileceği kanaatine sahip olmuştur. Bu bilgileri, 26 Eylül 1891 tarihinde Boyacıyan'dan Hampson'a yazılan rapordan öğrenmekteyiz. bk. B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. III, s. 85-86, 216-217.

⁸⁹ M. Şaşmaz, *age.*, s. 344.

⁹⁰ 30 Ağustos 1895 tarihinde Boyacıyan'dan Graves'a yazılan rapordan öğrenmekteyiz. bk. B. N. Şimşir (Ed.), *age.*, C. IV, s. 236-237.

⁹¹ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 109-122, 343-357 (BOA. Y. PRK. ASK. 109/69).

mümkün olmamıştır. İsyanı haber alan civar yerlerdeki Kürtlerde kasabaya gelerek onlar da isyancılara mukabelede bulunmuşlardır. Olaylar başladığı sırada kasabada meydana gelen yangın, kasabanın önemli bir kısmının da yanmasına sebep oldu. Askerlerin büyük gayretleriyle yangın, ancak gece saat dört civarlarında kontrol altına alınabildi ve söndürüldü. Ancak saat yedi buçuk civarlarında bu defa da çarşı içerisinde yangın başladı⁹². Ermeni isyancıların çarşı içerisinde attıkları kumbaralar sonucunda hem tahribat meydana gelmiş ve hem de büyük bir yangın çıktı. Bu yangın sonucunda da, ekseriyetle Müslüman malı olan birkaç yüz dükkân, hanlar, Müslüman ve Hıristiyanlara ait evler, eski bir yapı olan Cami-i Kebir ile birçok kitap ve mushafa sahip Müftü Efendi Medresesi de yanmıştır⁹³. Hatta sorumluluğu Müslümanlara yüklemek için bazı isyancıların kiliselerini dahi ateşe vermeye çalıştıklarını haber alan Binbaşı İlyas, askerleriyle birlikte olay yerine intikal ederek isyancıların bu emellerine engel olmaya çalışmıştır⁹⁴.

İsyancılar aynı gecede büyük bir kuvvetle Müslüman mahallesi olan Ulupınar (İğnepınar)'a saldırdılar ve birçok Müslümanı öldürdüler. Kasaba halkının ve Kürtlerin mahalle halkının yardımına koşmalarıyla daha büyük katliamın yaşanmasına engel oldular⁹⁵.

Askerlerin şehir içerisinde kontrolü sağlaması üzerine isyancılar Anberge köyü civarındaki dağlara doğru çekildiler⁹⁶. Ayrıca isyancılar telgraf tellerini kesmeleri nedeniyle, olaylarla ilgili olarak kaymakamlığın vilayet yönetimini yeterince bilgilendirmesinde sıkıntılar yaşanmıştır⁹⁷.

⁹² DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 3-6, 247-249 (BOA. Y. EE., 81/19-2; HR. SYS, 2790/41-1).

⁹³ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 72-73, 109-122, 311, 343-357 (BOA. Y. PRK. ASK. 109/69; HR. SYS, 2811/1-3). The New York Times gazetesi dahi Ermeni isyancıların kasabaya verdikleri zarar hakkında yaptığı haberde yer vermiştir. Ancak haberde 1500 Ermeni isyancının hükümete başkaldırmasını 26-27 Ekim günleri olarak göstermektedir. Bu hususta, Osmanlı resmi yazışmalarından olayların başladığı günün 9 Kasım (28 Teşrin-i Evvel) olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber gazete haberinde anlatılan olaylarla, Osmanlı resmi yazışmalarındaki bilgiler örtüşmektedir. Bu gazete haberine göre; Ermeni isyancılar bir cami, bir medrese ve bir pazara bombalarla saldırdılar. Eylemlerinin daha etkili olabilmesi için çok fazla yanıcı ve patlayıcı malzeme kullandılar. Alevler bir anda her tarafa yayıldı ve Müslümanlar ile Hıristiyanlara ait dükkânlar yandı. bk. *The New York Times*, November 15, 1895. Olaylar bu mecrada gelişmesine rağmen, altı devletin büyükelçilik temsilcilerinin Katolik rahiplere ve Protestan misyonerlere dayanarak birlikte hazırladıkları raporda ise, olaylar çarpıtılmakta ve sonuçları hakkında da yanıltıcı bilgiler verilmektedir. Bu rapora göre; silahlı Kürt ve Türkler şehre akın ederek Ermenilere saldırdılar. Resmi rakamlara göre ölenlerin sayısı 260 kişi olup, bunlardan 60'ı Müslüman idi. Konsolos raporlarına göre yağma ve yakma 10 gün devam etti. Kilisenin kutsiyetine zarar verildi, 2400 ev yağmalandı. 2800 Ermeni öldürüldü ve hayatta kalan kadın ve çocuklar perişan durumdadılar. Amberge köyü halkı öldürüldü, sadece 3'ü hayatını kurtardı. 6 köy yağmalandı ve Şenik köyünde hayatını kurtarabilen sadece 6 kişi bulunmaktadır. Bölgedeki tüm köyler az çok harabeye döndü. bk. *Turkey no 2(1896), Correspondence Relative to the Armenian Question and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey*, no 534, s. 297.

⁹⁴ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 109-122, 343-357 (BOA. Y. PRK. ASK. 109/69).

⁹⁵ Bir belgede Ulupınar, diğer belgede ise İğnepınarı olarak geçmektedir. İki farklı isim olmakla beraber, aynı yerin iki ismi olduğu tahmin edilmektedir. bk. DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 6-7, 72-73, 250, 311 (BOA. HR. SYS, 2790/41-2, 2811/1-3). Nitekim The New York Times gazetesindeki haberde de isyancıların Müslüman mahallesi olan Ulupınar'a saldırdıkları ve mahalle sakinlerinin birçoğunu öldürdükleri bilgisi verilmektedir. bk. *The New York Times*, November 15, 1895.

⁹⁶ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 72-73, 311 (BOA. HR. SYS, 2811/1-3).

⁹⁷ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 72-73, 311 (BOA. HR. SYS, 2811/1-3).

10 Kasım günü kolluk kuvvetleri, Ermeni isyancıların bir bahçe içerisinde el kumbarası sakladıklarına dair bir istihbarat aldılar. Bunun üzerine bahse konu edilen yere nizamiye ve redif binbaşılar gittiler. Bahçe kazıldığında 10 adet bir veya iki kıyye ağırlığında kumbara ile bir teneke içinde bir kıyye barut bulundu⁹⁸. Ertesi günü de Ermenilerin hükümet konağı, kışla, depo, cephanelik gibi hükümet binalarını tahrip etmeyi planladıkları eylem için Tamgacıoğlu Serkis'in evinin avlusunda toprak içinde saklamış oldukları çeşitli ağırlıklarda 40 adet el kumbarası ile 1 adet çivili dinamit ele geçirildi⁹⁹.

Sonuç

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında yer alan ıslahat maddesini uygulamaya koyma hususunda Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla isteksiz davranmıştır. Bu durum, ıslahatların bir an önce uygulamaya geçirilmesini talep eden Ermenilerin, ileride isyana kadar dönüşebilecek ayrılıkçı hareketlere yönelmelerine bir sebep teşkil etmiştir. Öncelikle silahlanma ve örgütlenme ile işe başlayan Ermeniler, 1890 yılından itibaren ses getirecek eylemlerle dikkat çekmeye çalışmışlardır. Bu eylemlerin bilhassa şehir ve kasabalarda örgütlenmiş silahlı Ermeni milisler vasıtasıyla düzenlenmesinin, Ermeni cemaati üzerinde önemli tesirleri olmuştur. Sivil halk içerisinde örgütlenerek toplumsal bir beklenti havasına büründürülen bu etki vasıtasıyla çıkarılacak isyanlara da zemin hazırlanmıştır. Nitekim 1894 yılında ilk olarak Sason'da patlak veren isyan ile fitil ateşlenmiştir. Bu isyanın peşi sıra Anadolu'nun çeşitli yerlerinde isyanlar çıkmıştır. 1895 yılı, Ermeni isyanlarının yıkıcı etkisinin doruğa ulaştığı, vilayet-i sittenin hemen her tarafında ayrılıkçı hareketlenmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Bu vilayetlerden biri de Mamuratülaziz vilayettir. Vilayet dâhilinde; 1895 yılı içerisinde kronolojik olarak Eğin, Malatya, Harput ve Arapkir isyanları yaşanmıştır.

Mamuratülaziz vilayetinde Ermeni isyanlarının meydana gelmesinde diğer vilayetlerde olduğu gibi Ermeni Hınçak Komitesi'nin önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. İsyancılar öncesinde vilayet dâhilinde bulunan yerleşim yerlerinde komiteye bağlı şubelerin açılması ve isyan öncesinde bölgede örgüt mensuplarının faaliyetleri, bir isyan hazırlığına işaret etmektedir. Ayrıca vilayet içerisindeki şubelerin diğer vilayetlerde bulunan şubeler ile yakın iletişim içerisinde oldukları tespit edilmektedir. Komitenin oluşturduğu bu iletişim ağının faal olması, isyan için ciddi bir hazırlık yaptıklarını da göstermektedir.

⁹⁸ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 6-7, 250 (BOA. HR. SYS, 2790/41-2).

⁹⁹ DAGM, *Ermeni İsyancıları*, C. II, s. 9-10, 254 (BOA. HR. SYS, 2790/41-5); *The New York Times*, November 15, 1895.

Ermeni isyanlarının meydana gelmesine destek sağlayan bir başka oluşum da Amerikan Protestan Misyonuna bağlı olarak Anadolu'da faaliyet gösteren misyonerlerdir. Mamuratülaziz vilayetinde Harput merkezli olmak üzere faaliyette bulunan Amerikalı misyonerlerin Ermeni cemaati üzerindeki etkileri ve yardımları çok fazla olmuştur. Vilayet dâhilinde yaşayan Ermenilerin Amerika'ya gitmeleri hususunda yardımlarını esirgemeyen misyonerler, bölgeden Amerikan gazetelerine gönderdikleri abartılı ve yalan haberler ile Batı kamuoyunu yanıltıcı bilgilerle etkilemişlerdir. Bu suretle ayrılıkçı ve şiddete dayalı Ermeni hareketine psikolojik destek sunduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca Amerika'ya giden Ermeniler, bu yeni kıtaya ayak basar basmaz örgütlenmiş olmaları sayesinde birbirleri ile olan ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Aynı zamanda Harput ile alakalarını kesmeyerek bölgedeki örgüt mensupları ile iletişimlerini sürdürmüşlerdir. Hatta bölgeye para ve silah temini için de bu örgütlü yapıyı kullanarak faaliyet gösterdikleri görülmektedir.

Bölgede bulunan İngiliz Konsolosluğuna mensup görevlilerin faaliyetleri de Ermeni isyan hareketine dolaylı katkı sağlamıştır. İngiliz Hükümetine sundukları raporların abartılı, kışkırtıcı ve yanıltıcı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Maalesef İngiliz Hükümeti, bölgeden aldığı bu tür haberlerle Osmanlı Devleti'ne yönelik müdahaleci bir siyaset izlemiştir. Hatta büyük devletlerden gelen bu tür müdahaleler sebebiyle Osmanlı yönetimi, Ermeni ayrılıkçı örgütlerin faaliyetlerine karşı yeterince tedbir alması mümkün olmamıştır.

Mamuratülaziz vilayetinde meydana gelen isyanlara Ermeni nüfusunun büyük çoğunluğunun katıldığı görülmektedir. Bu durum, isyanların sadece Ermeni ayrılıkçı örgüt mensupları tarafından çıkarılan küçük çaplı hareketler olmadığını, Ermeni cemaati tabanından önemli destek gören büyük çaplı hareketler olduğunu göstermektedir. Ayrıca isyancıların elinde büyük miktarda silah ve mühimmat bulunması, Ermenilerin büyük bir hazırlık yaptıklarına ve ciddi bir destek aldıklarına işaret etmektedir. Dolayısıyla bu silah ve mühimmat nedeniyle, isyanlar sırasında yerleşim yerlerinde şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Bu hadiselerin sonucunda çok sayıda insan ölmüş veya yaralanmıştır. Anadolu'nun birçok yerinde birbirine yakın zamanlarda isyanlar meydana gelmiştir. Bu isyanlara da Osmanlı yönetiminin müdahalede bulunmakta yetersiz kalması ve bölgedeki Kürt aşiretlerinin de isyanlara müdahale etmeye çalışmaları, hadiselerin daha da büyümesine yol açmıştır. Ayrıca isyanlar sırasında büyük yangınların çıkması, yerleşim yerlerinde büyük tahribatlara ve maddi kayıplara da sebep olmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarında yaşanan bu felaketler, Osmanlı toplumunda kapanmayacak yaralara ve nefretlere sebep olduğu gibi, gelecekte meydana gelecek olan Ermeni isyanlarına da kaynaklık etmiştir.

Kaynaklar

I. Arşiv Belgeleri

1. İngiliz Lordlar Kamarası Arşivi

Turkey no 2(1896), Correspondence Relative to the Armenian Question and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey, no 534.

Turkey no 8(1896), Further Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, no 191.

Turkey no 8(1896), Further Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, inclosure 1 in no 200.

2. Salnameler

H. 1312 (M. 1894-1895) Tarihli Mamûretülaziz Vilayeti Sâlnâmesi.

3. Yayınlanmış Belgeler

DAGM (2008). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları (1878-1895)* I. Ankara: DAGM Yayınları.

DAGM (2008). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları (1895-1896)* II. Ankara: DAGM Yayınları.

DAGM (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)* I. Ankara: DAGM Yayınları.

DAGM (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)* II. Ankara: DAGM Yayınları.

DAGM (2006). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895)* III. Ankara: DAGM Yayınları.

DAGM (2006). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)* IV. Ankara: DAGM Yayınları.

ŞİMŞİR, B. N. (Ed.) (2008). *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)* III. Ankara: TTK Yayınları.

ŞİMŞİR, B. N. (Ed.) (2008). *British Documents on Ottoman Armenians (1895)* IV. Ankara: TTK Yayınları.

5. Gazeteler

The New York Times; November 15, 1895; January 4, 1896; February 10, 1896; February 16, 1896.

II. Araştırma ve İncelemeler

AÇIKSES, E. (2003). *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: TTK Yayınları.

AÇIKSES, E. (2000). "Osmanlı Devleti'ni Parçalamak Amacıyla Batılı Devletlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Bölgedeki Faaliyetleri." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 209-222.

AKSIN, A. (1999). *19. Yüzyılda Harput*. Elazığ: Ceren Ofset.

AKSIN, A. (2013). "Harput'un Mezra'ya Taşınması Sürecinde İlk Vilayet Konağı." *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri* I, 98-120.

- BAĞÇECİ, Y. (2008). "XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri Tedbirler." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 317-331.
- DİNÇER, S. (2013). "İlk Gurbetçiler: Harput'tan ABD'ye Emek Göçü (1850-1914)." *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri I*, Elazığ, 23-25 Mayıs, 307-319.
- GÜRÜN, K. (2005). *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HEWSEN, R. H. (2002). *Golden Plain: The Historical Geography Tsopk/Kharpet. Armenian Tsopk/Kharpet. (Ed. Richard G. Hovannisian)*. California: Mazda Publishers.
- KARACA, A. (1993). *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- KARPAT, K. H. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- KÜÇÜK, C. (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- ÖKE, M. K. (2003). *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- ŞAŞMAZ, M. (2013). *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- URAS, E. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- URHAN, V. C. (2016): "Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması." *Avrasya Etüdüleri (Balkanlar Özel Sayısı)*, 50 (2), 235-258.
- YERASİMOS, S. (2007). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye II. (çev. Babür Kuzucu)*. İstanbul: Belge Yayınları.
- YILMAZ, H. (2007) *Malatya Sancağı'nda Ermeni Olayları (1890-1895)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YILMAZÇELİK, İ. (2011). *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı (İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat)*. Ankara: Kripto Kitaplar.
- YÜKSEL, M. (2012). "Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyanları." *Ermeni Araştırmaları*, 43, 165-194.